АНДРІЙ ГОЛОВКО.

МОЖУ.

ПОВІСТЬ.

I

Спереді з темряви щербато вищерилось село білими хатами. Як величезні сірі птахи на вигоні присіли вітряки. Легкі такі. Ось-ось, здавалося, замахають крилами і знимуться, полетять.

Вгорі—зорі...

Гордій тихо йшов поміж зелених латок озим, чорних ріль, сірих облогів. Хапав хорими легенями свіжовесняне нічне повітря.

— Ай, хороше ж як!

А назустріч, весело підстрибуючи, біг легенький вітрець. Щедро сипав на всі боки молоді пахощі, далекі співи, шелест левад вздовж Ворскли. Радісно, як після довгого розстання кидався на груди парубкові.

— Ех, сукин котик! Скучив? Скучив і я ж за тобою.

І Гордій розстебнув комір.

— На, цілуй. Ай, хороше ж як!

З заду від станції, ген-ген, де збіглися, товпою стали і тихо шумлять осики,—раптом щось хрипло рявкнуло. Немов хто страховище якесь ударив. І засичало воно сердите. Шарпнулось. Аж гарчало в злості. Скрикнуло ще й важко сопучи посунулось степом. В безсилій злості клацаючи на когось зубами. Далі—далі...

Гордій зупинився. Перекинув на друге плече речевого мішка. І раптом наче над ухо гукнув хто йому: „То ти ж не спав дві ночі. Цілими годинами стояв у тісному вагоні". В ту ж мить по пилові свинцем розлилася млявість. Хотілося просто впасти посеред шляху, розпластатися й лежати не рухаючись. Довго. Тут і заснути... В колініх ламалися ноги. Але напружився. Звернув з дороги й вузенькою стежечкою дійшов аж до кручі. Далі стежечка круто обривалася й левадами, звиваючись гадючкою, повзла в село.

На кручі сів.

В низу—роскидані хати там—тут. Он з краю біля самої річки—батьківська. Ще нижче—під високими вербами—млин. Старий, розвалений. Десь між дерев весело захлибалася

гармошка. І баламутно бубонів бубон,—залицявся. Лунав веселий сміх. Десь вибухнув молодий призивний дівочий вигук.

— Го-го-го!..—шарпнулося зпід верб. Кинулось назустріч, хвилюючи ніч.

За річкою—росняні луки. Далі—ліс. Загадковий і мовчазний...

Гордій лежав на кручі. І робилося сумно йому. Так сумно.

Ну, він—дома. Але такий чужий і непотрібний він тут. Чужий і непотрібний, бо—хорий.

Думки обривалися. І в мозкові саме „хорий", „хорий" гидко хіхікаючи повзало, як черва. Все заповняло собою.

...Весна. Річка в серпанок туману загорнулась. Похилилися верби над річкою, вдивляються в воду. Дівочий сміх. Зорі...

„Хорий!"

...Прийде ранок. По степу розповзуться люде. Спітнілі обличчя, загорілі. В-горі бренітиме блакить.

„Хорий!"

...Старенькі батьки в убогій напів розваленій хаті.—„Прийшов?!"—(раді) всміхаються подряпані недолею, важкою працею обличчя... Так, прийшов. Але...

„Хорий!"

Болюче було. Хотілося не вірити самому собі. Забути і біль в грудіх, і кашляння з кріваво-харкотінням. Все забути болюче. Бо так молодо ж і призивно пахтіла ніч. Так хотілося бути здоровим, радісним. Як інші. Як і все навкруги.

На леваді внизу лунала пісня. Гордій дивився туди, І здавалося, кріз прозоро-блакитну воду, бачив чарівне дно. Як у казці. А на ньому якісь химерні рослини. Бризки чи згублені зорі. Міняться—грають огнями. Ось із сутінів вибігли русалки. Зі сміхом майнули під верби до млина.

— Шувбох!...—і бризками, як брильянтами бавились. Хватали—розсипали на береги.

— А-а!..—жагучо скрикнула якась. Заломивши руки, струною натяглася.

— Гі і!..—й обірвалася.

Ах, чорт!

Гордій, хвильний, схопився й нестримним криком з хорих грудей шарпнулася жага. Закашлявся. Довго й глухо. Безсило схилився на землю.

Так болюче було. Хотілося головою битися об землю. Ридати голосно, захльобуючись. Щоб текли сльози—палили обличчя. А їх не було. Спазми здавили горлянку, не пускали ридань. І вони, не знаходючи виходу, трясли все тіло. Таке безсиле й непотрібне. Немов не його.

Справді—невже це він, Гордій, на кручі розпластався й плаче в безсилій злості? До болю в нігтях гребучи землю? Невже він, який...

„Це ж божевілля“,—подумав.

Упав горілиць, заклав руки за голову. Замислився.

— Невже я так розхлябався? Ай-ай! Це ж божевілля. А колись же...

На повіках, як на кіно-екрані—один малюнок, ще... і побігло, місцями вицвілою, місцями пошматаною лентою, його життя.

...Клекоче натовп. Грізними хвилями котиться по бурковках. З криками нестримними, що злотними словами врізались в червоні полотна.

— Смерть паразитам—гнобителям!

— Життя—нам!

І його, Гордіїв крик дзвенить в тому акорді—крикові маси. І він іде в ногу з червоною товпою. З усіх боків тиснуть гарячі тіла зі стиснутими зубами. (Смерть або перемога!) ідуть. Спереді—чорне страховище смертно плюється залпами... Він не почував тоді себе, як „я“ лише. А ми—я, і я—ми. Поруч нього скалкою гранати розбило череп комусь. Гордий ще дужче стиснув зуби. Бо то була рана і біль його...

...Цокотять ешелони в холодному степу. Далі—далі... Ближче—ближче...

— В цеп!..

І грюзнучи в снігові з ґвинтовками в закляклих руках сунулись гостро-баґнетні. Степами, що хотілі вільними бути. (Гордій—там). В селах—„Спаси вас, Боже!“—Хрестили матері. Батьки гордо підіймали голови.—„О, діти! Ну ж, ну—нажміть!“ Дівчата стрічки криваві на груди чіпляли, до сірих шинель. А очима і в радості й в сльозах надію та завзяття до самого сердця чіпляли...

Чітко татакали кулемети. Тріскотіли ґвинтовки. На снігу—червоні плями. І червоні плями все вперед-вперед...

...Шпиталь № 893. Бліді обличчя по ліжках. Тиша. Де не-де—стогін. Хтось у куточку в сутінях оповідає, як „ми“ „їх“ гнали... А за вікном—життя Снують люди з портфейлями, з кошиками, з ясними очима... На розі, ген, дівчатко усмішки весняні із степу принесло.

Ах, швидче б у життя!

—Е вам, товаришу.. глядітись треба, а то...

В'януло сердце від жалю.

...Так так .. Так-так...—вистукують колеса поїзда.

Перед очима бігло назад, немов гналось одне за одним—ріллі, гаї, села, роскриті покрівлі, сірі обшарпані голодні люде по станціях, шляхами .. Далі—ніч зоряна. На леваді—гармошка. Сміх. На бе́резі наструнена постать дівоча...

На дзвінниці вдарило раз-удруге. Гордій підвів голову.

— Так пізно?—і раптом принишк-прислухався.—„Туп-туп“... Хто се сказав? Гарно. Пішов світ за очі, зґас. Хіба й собі так: „Туп... Туп..?“

II.

На другий день Гордій прокинувся—ранок соняшний. У хату, видко, забігав пустун—синок маляра. Батьківськими пензлями мазнув по хмурних іконах, по шибках. Матері старенькій, що поралась біля печі, обличчя химерно підмалював. Заляпав долівку злотно-червоною фарбою.

За вікном заклопотано цвірінькали горобці на стрісі. То як віником раптом хто змітав їх—сипались на землю. Искрились росою на сонці вишні в садку.

Гарно.

Гордій дивився на матір і здавалося—ось підійде помалу вона до полу. Схилиться над ним. І тихо пошепки:—Гордію, вставай! Схопиться він. Торбинку з хлібом почепе. Батіг... За річкою з-за лісу—сонце..— ...Ця-ця-ця! Трешне батогом і вулицею в степ покотяться, як сірі грудки, вівці... Зелено. Пахущо. Соняшно. Проміння ясне струнами натяглося над землею—бренить. Соняшні звуки сипле з гори. Сипле. І ті, впавши на землю ще довго тремтять самоцвітами по травах...

Рипнули двері. Від криниці з цеберкою прийшла сестра. Глянула на Гордія і посміхнулася радісно.

— Ой, сонце ж на дворі.

— Та ну?—і Гордій теж посміхнувся:—кажеш—сонце? Значить, вставати будемо.

Мати одхилилась від печі.

— Спи ще. Стомився ж у дорозі. Бач, очі як глибоко позападали. Ще рано, спи.

— Е ні, годі!

Встав. Холодною водою тілько-тілько з криниці умився. Побризкав на груди.

— Хороше! А батько мабудь уже на полі?

— Та поїхав. Воно й оранка,—махнула рукою:—від самого ж різдва покрівлями годуємо. Тілько-тілько чвалає худоба. Прогнівили милосердного, видко. А скілько тих голодних шляхом. І з самої же осени. Ну, як плав пливе. Вже й наших сімей мабудь з десять на врожаї подалися. Трудне життя.

— Трудне, мамо! Ну, та якось буде. Ось підроде сей рік, підлатаємося трохи. А то і вчора йшов улицею, та аж моторошно стало: повітки, хати—як кістяки. Самі ребра.

— Отож, худобинку спасали. А воно... Оце й позавчора в сусідів конячка здохла. Плаче бідний. Ну як без рук зостався.

Змовкли. (Зостався, як без рук!)

— А двигателів ждемо-ждемо,—всміхнулася Галя і раптом зчервоніла, похнюпилась.

— А комуністи канальські тілько обіщати й уміють?—додав Гордій—нічого! Будуть і двигателі. Все буде. А поки

що—сіренькими ось поцигикаємо. Де батько саме орють?—звернувся потім до матері.

— А на окономическькій. Зараз од лісу. Та ти ж хоч поснідай.

— Я й так. Істи ще не хочу.

Пішов.

Сонце помалу лізло по волохатих хмарах все в гору—в гору. Аж ізчервоніло від напруження й блищало, немов спітніле. За тинами по вгородах молодиці садовили грядовину. Десь на леваді маленьке дівчатко співало весільної і голосок тендітний високо бренів, обривався, то тихо згасав, немов губився між дерев З-за лісу сунулась синя хмара. І наче з під землі щось чи ревло глухо, чи гуркотіло.

Ішов Гордій по м'ягкому пилу вулиці цікаво розглядаючись. Так давно це все бачив.

Ось—панська дача. За поламаним парканом—білі окації валом облягли. Далі—осики. На якійсь кувала зозуля.

Гордієві чомусь пригадалася—товпа по вулиці. Галас. З гострими рисами обличчя. Між них чиєсь. З переляканими очима й плаксиво скривленим ротом.

— Бий його! Буржуй!..

— Він ще буде одстрілюватись.—Хтось ляснув в обличчя.

— Я... я, товаріщі...—перелякано зашамкав той.

— А, знаємо. Бий!

Вибухнув постріл.

— А—а!..

Пригадалося ще—курява вулицею. В блискучому автомобілі—мущини гладкі із золотими ґудзиками. Гарні панночки...

Де вони? Мабудь їдять румунську мамалиґу. В Африці за франки розстрілюють повсталих рабів. Або „безпартійно" спацирують, гладко прилизані. Може спекулюють сахарином, керенками, робленими усмішками (і тілом), кремінцями до бензинок.. А на самоті жадно пожирають очима телеґрами в „Вістях" із-за кордону.

— Немає нічого!—і тяжко в безнадії зітхають.

З за окацій чувся дитячий сміх. Гомін.

Невже притулок? О, живемо!

Гордій проліз у дірку в паркані і кріз кущі глянув.—На ріллі городу маленькі фіґурки дітей розсипалися, хто—з заступом, хто—з граблями. Ось біля самих кущів—садовили картоплю. В двох ступнях од Гордія біляве хлоп'ятко старанно копало ямки. Маленькі рученята—чорні в землі. На обличчу—сліди пальців. (Як воно мухи!) Котиться піт. А в очіх завзяття. Другий, чорненький хлопчик все приставав до нього:

— Дай я сце троски...

— Куди воно! малишня. О!—втер носа,—Бач як треба? О!

— Та дай, я так зе й буду. Тьотя Христя,—хай дасть!

Тьотя Христя насипала з дітьми в коробочки картоплю з лантуха. Впоравшись, підійшла.

— Дай уже йому, Васильку. Нехай поохотиться. Та й ти відпочинеш.

Почав копати другий.

— Тільки ж гарненько, гляди. Спішити не треба, Глибше копай. Бо картопелька любить, щоб їй пухкенько було. От і вроде тоді. І буде що на зиму нам їсти.

— Як уроде возів з два!—Хтось кинув з захватом.

— Або й чотирі!

— От-от. Як робитимемо, то вроде. Хоч і не схоче Так же, Хведько?

— Атозь.

Сміялося сонце вгорі. Теплими долонями ніжно гладила маленькі голівки, зігнуті спини дітей. А як підводив хто до гори обличчя весело підморгувало.—„Що", - мовляв,—„бачили наших? ні?—Дивіться!" і сміялося знов. В березі у вербах, туркотіла орличка. За річкою на луках мукала корова. Й луна котилась геть-геть понад водою. Від хати гукали снідати.

— Ау-у!.. Іді-іть!..

— Йдемо-о!.. Ау... у!..—залунало зо всіх боків.

Діти весело подались до будинку. Гордій повернувся й собі іти геть. Раптом зобачив між кущами маленьке дівчатко. Воно забилося й сиділо таке безпорадне, як викинуте з гнізда гороб'ятко.

Гордій підійшов до неї.

— Чого ти, дівчинко, тут? Іди ж снідати.

Павза.

— Ти ж із будинку?

Мовчало дитя. Лише щільніше обіпнулося брудною хусткою. З за дерев хтось гукав: Прісю! Прісю-ю!

— О ба, тож мабудь тебе гукають?

Дівчинка байдужо глянула. Схилилася. Гордій замовк. Але в цей мент підійшла тьотя Христя.

— О, а я шукаю! Чого ж ти, Прісинко? Ходім—їстки будемо.

Побачивши Гордія, привіталася.

— Це в нас із Катеринославщини.—Промовила, запинаючи дитину дівчина, ні до кого, власне, не звертаючись:,—двійко їх. А третє—немовлятко з матіррю залишилось. Ви повірите,—підвелася раптом і глянула на парубка:—пухнути були почали. І це між людей!.. Ну, ходімо ж, Прісю.

Взяла ніжно на руки,

— Поснідаємо. А тоді підемо на луки Там—метелики, квітки...

І всміхнувшися очима, хитнула головою до Гордія.

Зникла за деревами.

Гордій все стояв. Так радісно було.—„Ех, чорт візьми, гарна таки штука,—життя. Ще так недавно ген в лісі ревли гармати. В альтанці, що виноградом сповита на кручі—сидів за кулеметом.. Палав у темряві міст. Було трівожно і чомусь сумно. А руки, мов приросли до сталевої собачки.

— Гав-гав.. Тк-тк-тк...

Ліс стогнав чи реготався...

Ще так недавно було те, і ось—діти наші на нашій дачі. Сонце... Усміх очей...

Десь він наче бачив її. Де? Може в ваґоні, на мітинґу колись, може ві сні. Хиба це важно? „Ах, гарне життя! Пройдуть літа. Вкупі з убогими стріхами, тинами—сконаємо ми".—Думалося Гордієві:—„Ми, зіпсовані життям з лепом вікового бруду. (За вухами. На серці). В країні майбутнього инші будуть люде—оці маленькі діти... Прийде ранок, зійде сонце й здивовано роскриє очі — не впізнає... Заясніє радісно:— „Я—вам!"

Буде-буде. Радість пручалася в грудіх, вирватись хтіла чи сміхом, чи криком ясним.

Гарно. Так молодо ж пахло із степу. А очі ясно всміхалися.. (Де він бачив її? Може ві сні?)

За селом зразу ж обсипало його немов скляними трісочками. Дзвінко й прозоро. (То—жайворінки). З боків ріллі. Де—прищуваті, де—чепурненько боронами розчесані. Зеленіла озимина. Навкруги скрізь по степу муравками метушилися люде Ось понад шляхом мужик в облізлій салдатській плетьонці дряпав ралом. Шкапа—кістяк, обтягнутий шкурою.

— Ньо, здохла була б!—і товстим пужалном він періщив її по ребрах:—ньо, стерво!

Кобильчинка забито пленталась помалу. Ось-ось упаде. Різко ляскало пужално. А з під рала виверталися шматочки сухої шкірки землі. І вся вона, здавалося, незадоволена тремтіла образливо. Як соковита жінка під безсилими ласками кволого мужа.

Ех, хліборобе—хліборобе! Аж кричить, треба тобі „штейнаховської" операції. Щоб не трудив руки собі ти пужалном. Від сонця до сонця не шкрябав свого нещасного шматочку степу. Спітнілий і в'ялий від утоми. Битими шляхами під осінні дощі, під хуртовину не плентався б з дітьми попухлими кудись, як в „обітовану землю", на врожаї. Щоб не було цього. А щоб радісний і гордий своєю міццю батував залізними кігтями землю. Ревом видресованих тобою страховиц—машин будив опалеві далі. І щоб простори ясно всміхалися до тебе, а ти—до їх...

Треба!

Під ліском орав волами батько. Дійшов краю—став.

— Хай відсапнуть, Іванько.

І сів на спориш шляху. Гордій підійшов і теж сів. Батько озвався перший.

— Ну, що, як, сину, на степу, на нашому вже?

— Ореться погано.

— Погано-погано. Аж диву даєшся: той же степ, що й був. І робимо ті ж, що й робили.—Ми. І худоба ж та. Ну хай там десяток пар на слободу й не стало. А вже ж економическькі воли всі на село пішли. Да. Усе—те. А глянь—далеко ми з заду.

— Оце ж вам, тату, і—ріпка. Цупимо кожен собі, аж очі з лоба вилазять. А й не те, що гуртом. Дід, баба, жучка та внучка, ще хто там. І очі б у лобі зостались. Це вже, бувало, у Балуєва і виорано й посіяно було. А ми ще тілько дряпаємо. От і вроде ж так.

— Та ну да ж: як робиш—так і маєш. Ми й самі це знаємо. Знаємо'як і краще, а тілько'як у тупикові стоїмо. Потому собственость кожному у самі печінки в'їлася. „Гур тове-чортове" це ж наш мужик сказав. І хоч ти роспинайся—а він одне: хай воно в мене у десятеро менш родить, а за те я—сам собі. Коли схотів—роблю Як схотів, так і роблю. Де схотів—там і дів. Воно, звісно, тілько здається, що сам схотів А воно життя роспоряжається. Ну'що ж. А здається що то я, сам. Ми так, як ото п'яниця: і знає що шкода йому від горілки, а п'є, бо звик, не може не пити.

Підвівся.

— Ну'то я піду. Ви ж тут гарненько глядіть. Пристануть—підгодуєте.

— Добре. (Ми наче п'яниця—і знаємо...) Так-так—і знаємо, а тілько не хочемо.

Хмурний пійшов до плуга.

Орали. Підійшов вечір — поверталися додому. Знов хмурний і стомленний ішов по м'ягкому пилові шляху. Дивився під ноги на мережку ступневих слідів і думав: чому і в мене не ратиці? Никав би це по толоці. Лежав би та ремиґав би. І не було б дум. А то...

Вгорі хтось тупим гвіздком водив по склові. (Аж зуби нили).

В душі було сіро і тоскно. Потім—пусто. А в пилові—тупий біль.

III.

Минали дні.

Соняшно—зелено. И все ж чомусь сумно було. І чогось неначе жаль.

Вдень, звичайно, робив на полі. Сіяли, садовили грядовину. Увечері, стомлений ' повертався додому і, лігши спати, довго перекидався з боку на бік.

За вікном у садку десь щебетав соловейко, притихне, немов прислухаючись до чого, і знову. Десь співають хлопці—дівчата.

Ходив і сам на гулі де-коли. Брав гармошку і довго із завзяттям грав До болю в пальцях. Жартував із дівчатами. Намагавсь і сам сміятися. Та виходило якось туго й роблено. Роздратований повертався додому. Було чогось жаль...

В свято йшов на вигін, що був за літнього клубу. Мужики—хто різався „у хвильки", хто лузав насіння, хто курив. (Синкового „букваря" докурював, а смілівіші—й псалтирі). І розмовляли повагом, немов волами їхали. Балачки сірими горобцями стрибали з одного на друге. В павзах мружили очі на сонце і соковито позіхали.

— Ех, дощу б!

— Н-да..

Ізнову говорили. Про „кукурузу" з Америки,—будуть, либонь, на посів давати. Про конференцію, що з'їхались на неї всі землі. (Бути совітській владі в нас чи ні). Сам Ленін хотів їхати, та опасно ж.

— А як же? Може покушеніє бути.

Говорили про голод Про „драгоцєнності", що в неділю забрали з церкви.

— З черепка будемо причащатися. По-совєтському...— вищерився хтось.

— І чорт його бери! А на тебе, так хай краще люде з голоду здихають? Віруючий тоже...

І—лузь... лузь...

Гордій лежав між них і мовчав. (Слово належало насінню). Та що б він міг і сказати, коли в мозкові так попереплутувались думки? А в серці—така пустеля. І до чого дратує оте „лузь-лузь". Сьогодні йому було особливо не по собі: в харкотінні знову бачив кров. Може тому.

Пішов геть. Луками по траві, заляпаній фарбами яскравих кольорів блукав нудьгливий. Лежав під вербами біля пастухів, що, як старі, смоктали цигарки й дулися „в очко" на крашанки, (мати під квочку берегла), на хліб. Ах, як вони віртуозно матюкалися, і якою гниллю несло від їхніх балачок... Робилося журно.

— І це ви, хлопці, завжди так: очко, матюки?..—запитав.

— А що ж?

— Ви ж і в школу, мабудь, ходили. Невже вона не навчила вас як час коротати? Гралися б у чого, бігали, а то—читали б казок, або що.

Рябе хлоп'я вищерило здорові зуби.

— І за зіму остобісіло. Ну його к... Скілько йде?—витягнув шию до карт.

— Двоє крашанок, та ось окраєць.

— Дайош!

Грали довго. Матюкаючись, хто весело, хто—з нестримною злістю. Один оповідав, так, в супровід, ігри щось, видко, цікаве для хлопців. Фігурувала попадя, попів работник... і

росказував так цінічно—одверто. Немов з помийниці жменями помиї набірав, хлюпав в обличчя.

Хотілося просто в пику дати йому. Хотілося покласти руку на його біляву голову. „Бідне хлоп'я". І казати щось, від чого б заискрилися його оченята і на вустах росквітнула б ясна усмішка. Ліньки було. „Хай собі,"—це була остання, в'яла вже, думка в голові. А потім самі злинялі обривки, сіренькі, як червячки, ворушилися, примхно зчипляючись і переплітаючись поміж себе. Помалу дубіли... Вже не було хлопців. Не було його, Гордія. Нічого не було..

А коли прокинувся—сам, один. Вгорі—гилля верб, і між них шматочки неба. Оддаліч—товар. За хмари скотилося сонце.

— Отак, і сонце проспав! Що? скілько там лишилося дивитись на нього. А тоді ж не буде вже більш. Нік коли!

Підвівся, млявий. Дійшов до лісу. Між деревами довго никав, наче неспокій свій та журбу намагався загубити в гущавині. Та вона кішечкою міцно вчепилася. Так з нею і вийшов на простір до річки.

На тім боці—у виноград сповита альтанка. Зза осик біліла роскішна панська дача. (Була колись). Під цим берегом стояв човен.

Гордій передався через річку й грядками пішов до Будинку.

Пусто і тихо в дворі. На східцях сиділо дві дівчині. Тихенько співали якоїсь журливої пісні. Гордій підійшов до них. Привітався і сів поруч.

— А де ж це ваші?—запитав.

— Хто? Діти? чи вихователькі?

— Та всі.

— На кладовищі. Хлоп'ятко вмерло у нас сьогодні,—та хоронять. Із самої осени хиріло. Чихотка в нього чи що. Що вже попомучило й себе, і нас, і дітей... Та йому й самому краще.

Дівчина мрійно дивилася поперед себе. Потім кинула очима на Гордія.

— Ви, мабудь, до завідуючої?

— Ні, так, за дітьми скучив.

Помовчали.

Пригнали корови з пасовиська. Дівчата пішли доїти. Гордій теж підвівся і намагався заглянути в садок, як у ворота раптом—немов струмок прорвався—влилися діти. Були вони тихі й трішки сумні.

Літня жінка, проходючи повз Гордія, пильно глянула й зупинилась.

— Гордій Хведорович?

— Він самий.

Хотів додати й імення її—та забув. Олена—а як пак? То була ще його вчителька півтора десятки літ тому назад.

— Да це ви взялись?—здивувалася і взяла об руку.

Зайшли в хату. В їдальні діти садовилися за вечерю. В кімнатці вікнами в садок в сутінях сіріла постать.

— Це наш дядя Вася.—Познайомила Гордія завідуюча:—ви з ним покуріть, погомоніть хвилинку, а ми ось покладемо дітей спати,—запалимо своє „люстричество" і будемо говорити...

— Добре.

Гордій сів у крісло біля вікна. Заплющивсь і мовчав. За спиною цокотіли ложками, розмовляли стиха. Хтось грав на роялі. Потім—загуркотіли стільцями. Забігали.

В кімнату ввійшла Олена Семенівна і ще кілько жінок. Запалили світло.

Гордій хапно кинувся по обличчях. І зробилося раптом журно так.—Де ж вона? А Олена Семенівна сіла поруч і, крутючи цигарку, запитала:

— Ну, де ж ви блукали три роки? Росказуйте.—Де-хто теж підсів. Одна готувала шклянки до чаю.

Гордій скривився.

— Е, що там росказувати! Воював трошки, трошки хорів. Потім—приїхав додому і живим трупом никаю, місця не знаходючи. Це зайшов—хотілося послухати гомін дітей, сміх. Колись на мене це так гарно було вплинуло. Ви садовили тоді картоплю. Аж помолодів неначе після того.

— О, в нас—гарно! Це сьогодні сумуємо,—хлопчик помер. А то... Галю,—звернулася до чорнявої дівчини,—то Христя? Такий смуток, а вона тарабанить.

Галя вибігла з хати і за хвилинку повернулася з Христею.

— Що таке, тьотя Оля?—зупинилися та на порозі.

— Ти б хоч сьогодні не грала. Такий у всіх жалібний настрій. Принаймні хоч не таких мажорних грай.

—О! а я, навпаки, вибірала найясніших, щоб розігнати смуток. Навіщо він?!

Сіла.

— І побачили б ви, як искрились оченята в дітей. Зіна так та аж сміхом заливалася.

— Сестра за братіком?—тьотя Оля похитала головою;—Ви не повірите, Гордію до чого иноді жорсткі бувають діти. Жах Ось і сьогодні, хоча б одна сльозинка капнула б у кого. Жах!

— А я раділа з цього,—сказала Христя,—бо бачу—щирі діти і без сентиментів. Чого їм плакати було? Що помер? Але ж він так мучив їх своїм існуванням, так часто троїв їхню радість. І плакати за ним було б з боку дітей глумом над самими собою.

— То правда, дітям тяжко було з ним, але ж... Як ви, Гордію?

— Я цілком погожуюсь із тьотею Христею.

І Гордій посміхнувся.

— Радости в нас і без того мало і глушити її сумом—гріх. А зробив ваш хлопчик дуже гарно, не плутатиметься принаймні, як ось хоча б і я, під ногами в життя. А ви не будете мозолити собі ним серця. Так треба. Життя—здоровим! Цей крик життя синяки понабивав на моєму мозкові. І може тому хожу я неначе чужий, немов квитка загубив на право жити.

— Життя—здоровим! це—вірно. Але ж де нам, кволеньким діватися?

— Де? Не журіться: вимремо, і це—цілком в наших інтересах. Лише здоровий може буте сильним. І лише сильний зможе вилущити радість із шкаралупи бруду і болів, лише сильні, а не „праведні“ збудують і ввійдуть у рай.

— А де вони, сильні?—підвела очі Христя,—і я вірила колись, шукала їх і не знайшла. Безсилі ми і нікчемні... Ах, чому ми такі?!

Казала ще щось. Та Гордій дивився їй у вічі і не чув. Дивився у вічі і думав до болю в висках:—де я бачив її? Ну де? „Вірила... Шукала...“ Пригадалося в темряві місто блискуче й шумне. Сідили на кручі. Слухали, як хлюпались хвилі в Дніпрі. І марили—мріяли... Искрилися її очі. Було надійно і так хороше!..

Але чому пригадалося раптом? І тепер?

Дивився на Христю і думав:

— Щось зовсім вона не похожа на ту. Хіба очі, коли всміхалась.

Після чаю почали всі розходитися по своїх кімнатах. Гордій теж взяв капелюха, та зачувши, що Христя діжурить і не піде до себе, знову сів. Олена Семенівна помнялася, повагалися трішки, пожалувалась на втому і, запрохавши заходити ще коли-небудь, пішла теж.

Сиділи вдвох і мовчали. Гордій озвався перший:

— Вам ніяково, що я зостався?—запитав і не дав відповісти:—Нічого. Я на одну хвилинку.

Помовчав.

— Так вірити хочеться!—сказали ви. Чи може подумали.—Вірте, Христе. Людина може все. Навіть саму себе на шмаття порвати. Вірте, Христе!

І підвівся.

— А тепер я піду.

Христя, як тінь його, слідкувала тиха за ним до дверей.

Не сказав: „прощай!“ Нічого.

А як вона не крикнула: Не йди!?

Немов зомліла. Опустилась на підлогу. І, обхвативши руками коліні, з очима встромленимм в себе, неначе скам'яніла.

IV.

За-північ. Над сонною землею висів газовий лихтар. Ніжно обсипав хати, левади сріблястим сяйвом. Тихо. В кущах на березі засипав соловейко. На луках тихо тужив чийсь голос. Немов трави росняні заколихував. Ві сні зітхали осики листом. Тихо...

Гордій лежав на возі в повітці. Не спалося. Дивився в темряву, де ледве сіріли крокви, і бачив сірі стемнілі очі. Зникли, знов заясніли... Думав: „Можу! Але чи вірно ж це?

Під черепом, як хто роя зігнав і гуділи бджілками думи, жалили болюче, падали трупиками. А над ними інші, ціла товпа.—„ж-ж“... Хаос.—„Е, так далеко не заїдеш,—промайнуло. І Гордій наче шапкою накрив роя.—“ Так лише перекупки на базарі. Треба як павук снувати думку. А до чого ж причепити? До себе.—В повітці на возі лежу я. Підо мною—солома, зверх—сіряк. За спиною ремиґають воли... Ну це неважно, к чорту волів! Так лежу я. Що таке я?—Людина. Це-не відповідь. Що таке я?

Заплющився. І думкою запруженою, як щупом, гупав зо всіх боків міцне питання.—Марно! Раптом вискочив із себе і став обіч, очима впившися в сіру фіґуру під сіряком.

— Це—Гордій лежить. Що він таке? Лежить на возі... Колись тут його не було...Був хлоп‘ятком... Не було зовсім і раптом—є. Маленький такий, червоний і крикливий шматочок м‘яса. Була то складна, надзвичайно складна комбінація елементів, що жили вічно, що пройшовши наскрізь всесвіт—зійшлися перетнулися в одній точці, в тому шматочкові м‘яса. І формула його була—людина.

Жило собі. В середині струни-струни—безліч. Які—натягнуті вже—грали: Уа! (їсти!) Уа! (Болить) Уа!... Які ще мусіло життя натягнути. Тут же безліч кілочків, що на них життя снуватиме безліч струн.

Жило собі. Навколо—світ Ах, скільки з‘явищ!—Лоно матері Сонце... Журний наспів... Сміх десь блискучий... З‘язаного верьовками чоловіка били по обличчі, по голові...—„Не плач, не плач, дитинко: він заробив“.—„Цього“? „Та так, заробив—адже б ють“... Увечері—зморені люде шляхом із степу... А за парканом фарбованим—роскішні пани в саду між квіт... І ще-ще, море з‘явищ... І кожне з них настирливо лізло до струн і крутило кілочки, як хтіло і як могло.

Бреніла душа. Всіма струнами, як весняний рояль. І не було акордности в людині. Хіба випадково, хіба акорд на том мелодій. І не було радости буття.

Що ж робити? А, знаю,—хочу гармонії в собі! Стисну зуби і з ключем в одній руці, в другій з камертоном розуму—до струн. Я настройщик. Де—відпустю. Де—підтяну. Де—зовсім струни порву, хоч із м‘ясом, хоч і заюшу себе кров ю. І тоді сам скажу душі моїй:—Грай!

Ах, як ясно і як хороше! Але... чи можу ж?—мушу могти!

Гордій потягнувся—аж хруснуло в тілі й сіряк сповз.

— А холодненько таки.—І хотів натягнути на себе, та раптом принишк, наче прислухався.

— Дурниця,—сказав.

Ні-ні. Не випручуйся, хлопче! Хай буде дурниця, але зроби. Ну так—для експерименту. Устань. Холодненько?—Нічого, тим краще. Піди до річки та так помаленьку, знаєш,—сперш по-кісточки, по-коліні... ще-ще...—дурничка, звичайно, але ж починати завжди треба з легенького. А тоді більше-більш .. Ну що ж? Не хочеться? Гарно тепленько під сіряком? Знаю. Так-так: укрийся з головою... Е-ех!

Гордій схопився.

— Це—чор зна-що таке! З ума зійти можна!

Не гарячись: нічого тут страшного немає. А так—спробуй. Присвіти своїм лихтариком розуму, обдивись гарненько.—Шкоди—ніякої: не простудишся і не вмреш. А користь хоч маленька може буде:—Такий гарний настрій. Повір мені.. Ну, що ж, підеш? У річці змиє з тебе безсилля жовтороте і зародиться в тобі ясне „можу!" І буде рости... А то як хоч. Хоч укрийся ще й зверх сіряка кожухом і скигль тоді: „Тряпка—я!"

Гордій помалу зліз з воза. З холоду тремтіло тіло.

— Бр! Холодно. Де тебе в чорта піднесло? А все ж здається, ти, товаришу Гордію правий: шкоди ніякої, а користь може хоч маленька буде. Ходімо.

Над річкою—туман. Немов ажурною тканиною береги сповив. Було вохко й холодно.

Гордій роздігся і помалу, тремтючи з холоду, побрів у воду по саму шию.

— У-ух! Хороше!—і крик його весело шарпнувся, побіг річкою, толочучи тумани.

Виліз потім на берег. На холодному і шкарубками, як нова ковдра, піску ліг і, дивлючися на голе тіло, думав:

Я—просто і ясно все. Ну—я. Хай—хворий, хай—сього року вмру. На день раніш—пізніш—яка ріжниця?! Але спокійний і радісний я, бо знаю: візьму себе в руки. І вдержу. Геть тоді, марний смутку й глухі ридання, коли ходитиму поза оградою, що за нею буяє життя. Та й немає для мене оград. Доки живий—живу... Хороше! А ген, по хатах сплять люде. На обличчях спокій, і може де-не-де посмішка нічним метеликом. Доки ніч...—Сонце, не йди ж! Бо прийдеш і збудиш їх рабами. Встануть і кайдани знов надінуть на них жорстокі їх владарі.

... Хліба немає!..—Брязь-брязь... За труною на кладовище в тузі...—Брязь-брязь... Ой, зраднице!—Брязь-брязь.. І ще... і ще.. А поки що сплять, і на обличчях їх може нічним метеликом усмішка...

Сонце, ну йди ж! Хай устануть раби! Роспечи їх кайдани до—червона, щоб зпід них паленим м'ясом запахло. Може хоч тоді збунтуються. Порвуть кайдани...

За річкою в блідо-рожевому тремтінні—далечінь.

Світало...

(Кінець у черговому числі).

В. МИСИК.

ЗОНА.

Стікає золота зона*)
У теплий пил. Дрімає нива.
Як попіл, сипле мовчазливо
Дощі горілого зерна.
У спеку соняшнього сна
Пішли по полі хвилі жнива.
Вдалі спокійно і ліниво
Стояла спека, як стіна.
Забрали хліб. Осяйні кучі
Замерехтіли на селі.
Та броде вже в пустельній млі
Хтось Невідомий, Неминучий,
Мовчать степи. Лиш плачуть круги.
Ллючи печальні кришталі.

М. ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ.

СНІГ.

Сіється,—
мелеться,—
мняко стелеться;
віється, віється,
мерехтить, мерехтить.
Крилами
білими,—
тихо рухає;
дмухає, дмухає
і летить, і летить.

Вовною
кутає,—
ноги плутає.
Жменею повною
кида, кида скалки.
Килими,
килими
всюди виткало.
Купами вип'яло,
обліпило гілки.

---

*) Зоною звуть погоріле підчас посухи зерно.

ВОЛОДИМИР СОСЮРА.

ЗОЛОТИЙ ВЕДМЕДИК.

ПОЕМА.

ПРОЛОГ.

Вечір глянув одиноким лихтарем
Глибоко,
Глибоко,
Глибоко...
А в чиїх то очах жабуриння
і огненні ночі шукань?...
Падають
Комети
на голі
коліна...
і сльози біжать по щоках...
То не сльози, а сині тремтючі
одинокі огні на шляхах...
„Санта Лючіє“...
„Санта Лючіє“...
Донесло й забреніло в далеких вітрах...
„Санта Лючіє,
Санта Лючіє“...
За кордон, за кордон, за кордон!...
А на віях заплакала Смерть..
Я ніколи не бачив Америки
І не був я на березі Рони...
За кордон, за кордон, за кордон!...
Пливуть, гойдаються в тумані синьому думки розірвані,
немов
з листа колишнього кохання,
останні папірці..
Пливуть, гойдаються в тумані синьому...
В руці
не срібло матузяне,—

то од очей примружених
до місяця біжать дроти прозорі...
Що чую я?
„Іще... іще“...
в уста ростулені і тіла дух медяний...
А може це не я?...
це тільки місто п‘яне...
„Іще... іще“...
і кров
лілово задзвонила...
Яка це сила? Яка це сила...
В очах огонь...
в ушах вітри.....
А підо мною
дві зорі
І в їх солодку глибину
дивлюсь,
дивлюсь...
і потопаю...
і потопаю...
Яка це сила?...
Яка це сила?...
Як би я жив в віки доісторичні,
я б не писав оцих поезій,
а слухав, як шумує море...
Ганявся б за коханою—
І в гніздах над землею
ми б падали в нестямі...
І тільки пальми... і тільки море...
А в небі—вітер...
Але я—тільки В і С.
а може ні?
і це у мене
од електронів, простору і тембру, ночей і днів,
од виміру усього
в одній руці заклякли віжжа,
і я керую часом
і рухом я керую.
О, мій ведмедик золотий!...
тебе привів, коли я спав, до мене лама синьоокий

і так сказав:
„Не раз народжувався й умірав,
і порох твій вітри носили...
і все шукав,
шукав,
шукав
ти дівчину з очима золотими...
І буде час,
коли оцей ведмедик
сумною дівчинкою стане,
й лилеї їй дадуть наймення
маненьке:
„Ві—Ра".
І я заснув.
Пройшли віки.
І в день, коли плакали листя
огнем асфальти облили,
почув очей твоїх питання:
„Ти"?
і очі блиснули, що:
„Я".
Ковтає ногами дороги,
хвилюється темне вбрання..
А місяць осяяні роги
встромив в голубого коня...
Кінь—
час...
Кінь—
даль...
А в серці огненний чінґал...
Од місяця до земної кулі
(о, моя огнева далина!..)
Простяглись і побігли тонелі, тонелі
од бігуна до бігуна...
Мої мислі на соняшній стелі...
Ой, чи скоро-ж настане весна!..
На трамваї до міського парку,
там, де сосни пахуче шумлять...
Чи латишка ти, а може татарка?!.
... і в очах, де ведмедики сплять...

На трамваї до міського парку,
де пахуча і тепла земля...
Кінь—
час...
Кінь—
даль...
А в серці огненний чінґал...
... Били там, били тут...
„За битого двох небитих дають
Та й то не беруть“...
Били там.. били тут...
Били там.. били тут...
Почуваю, як он метушаться
з портфейлями, де, замісць відношень,
лімонарди та лімони...
А ми—на далі, на далі... а ми—на гони, на гони...
Але ми—на далі, але ми—на гони...
Й поміж нами я бачу тебе.
Вітер гладе кохане волосся...
Це нічого, що порвані щиблети,—
але серце—на зоряні роси...
на зоряні роси...

I.

.... І зупинились гнівні коні... І падає
на гній
кріваве
молоко...
Хто це ламає руки, руки ясні в агонії?
„Огонь! Огонь! Огонь!“...
Майбутнє—мрії рожеві часу. Майбутнє—сопілка
далини.
А на небі розвіяне гасло..
і на землі—
сни.
Гей, на розі мого кохання пахне розстрілами даль...
Вітер цокає в ставні:
„Лю-
бо,
встань!“...

Вітру наймення—Володька; сумно дивлюсь у вікно...
Снилась мені ти на фронті... Роки... Секунди... давно...

II.

Зірвав з коня і...
г-ох!..
ударив об землю...
Крикнув шалено:
„Моя!"...
А я твої очі едемлю...
та не перший, не перший
Я.

III.

Вітер над морем... скелі... В море я кинув когось.
Місяць доріжку стеле,—ніби на хвилях огонь.
Місяць доріжку стеле... ляжу на ній, засну.
Тихо, без дум, опущуся в темну холодну труну...

П. ТИЧИНА.

З А Х І Д.

Іду вперед.
Там—десь за мною захід.
Сухотно-жовту головешку на села кинув —
Жде.....
І чад, і дим,
І гайворіння по-над кладовищем...
Іду вперед.
Туди, де рельси паралеляться без краю,
Де присмерк сонний гасне, гусне,
І павутиниться останній погляд вечера на вікнах одсвічених,
на баштах, на церквах.
Більма сизих калюж
Тополь верхи червоні одбивають
І в жмурах щуляться од вітру.
А вітер пил несе, афішами метляє і на базарах вивіски трясе,
мов обивателя бандіт...
Місто—от-от засне, замре, навіки заніміє —
Без хліба, без води, без ласки дружньої.
Повезли труп.
Взяли торбинки тротуари й розійшлись. —
І враз передо мною
Похмурим блиском ожило.
Вкипіла кров і на баркани бризнув мозок.
І тінь моя, мов тінь титана,
Лягла вздовж улиці кудись...
І стало страшно, як на пожарищі!
Проклятий! Це ти так солодко розцвів,
Що в нас лиш трупи, трупи й кров!
Чи—не в, останнє граєш? —
Там десь за мною захід...

МИКОЛА ТЕРЕЩЕНКО.

КОЧЕГАР

(З циклу „Цукроварня“).

Угору—дим,
до неба, в ирій.
а вище його—мій гудок;
він кличе всіх з кварталів сірих
сюди, сюди,
в залізний льох,
де пить дають ущерть,
і піт проймає наскрізь,
а хліб лежить правцем,
камінням чорним.
Тут серце грає
через край,
кипить,—
і клекотом мажорним,
піднявши труби над землею,
не тужить,
не скорбить за нею;
а виглядає з неба гостя,
такого ж дужого,
як я!
О, не казан кипить,
не паровик парує,—
мій погляд під огнем вирує,
розрізує блакить.
І тугшає манометр,
напружує мій дух;
і тільки б не зазнать утоми,
не випустить із рук
цей чорний хліб,
щоденний антрацит...
Я ж ним годую тіло,
в завод пускаю кров,
а кров гартує силу,
п'янить мою любов
В ремінних рукавицях
я кочергу беру
й, обпалений мов криця—
не випускаю з рук:
пасу огонь
в полях залізних,—
і вигрібаю шлак.
І лекше дихає, вбірає
мій паровик повітря, газ,
усе похапливо ковтає,
жує,
і жменями ураз
під небо кидає свій виклик,—
щоб знало сонце,
де палає
огонь густих його джерел,—
щоб не журилося під старість,
Тут—полум'я!
огонь горить,
горітиме в думках людських,
в паровику,—
вовіки.
Я ж—кочегар,
щоденний жрець,
вартую біля нього!

ПАВЛО ГРУНСЬКИЙ.

Літературні Шаржі.

ОДНОКУТНІЙ БІЙ—Гр. Косинки

Смеркало.
Смеркло.
Ніч...

* * *

Благословлялося на світ.
Розвиднялося.
Розвиднилось.

* * *

Ранок...
День.
Обіди.

* * *

Сонце, сонце, сонце, сонце... На небі хмариночки такі білі, білі. Сніжинки—хмаринки,..

— Цвірінь—цвірінь!—горобець пропетів і полетів...

Тихо—побожно гудуть червоні дзвони, по церквах, шумить дріт на телеграфнім стовбі, ванько їде бруком і з під копит ванькової кобили долітає до вуха:

— Зз-уї! Бах! бах! бах!

Улиця припала пилом.
Холка на кобилі припала пилом.
Ванькове обличча припало пилом.

* * *

Уже на дванадцятьох сторінках малої вісімки ревуть гармати!

Горить село, як свічка.

А недалечко на горбках клекотить бій, гарячий, як огонь бій, червоною крівцею вмитий...

То б'ється селянська доля.

Старе, мале й немовлята вийишли на бій, боронити свої оселі від непроханого ворога...

Ось на баскій телиці летить Сенька — кулеметчик і строчить...

Чуб йому, як хвіст у буланого коня, трубою. В очах залізо й криця, з рота в його піна.

Піна його пилом припала...

— Дивись, Параско, які наші!

А бій! А бій!

Ось уже її немовлята з колисок повискакували—пішли з ріжками в руках на золотого бога...

Пішли вже й з сокирами, з вилами, з ополониками.

А бій реве! А бій реве!

Ось уже й баба Горпина з макітрою, а Катерина з ночвами—подались.

Останній резерв.

Затремтіла гречка и упала, здрігаючись...

Впало навколюшки жито й припало жовтим колоссям до потом политої зелені...

— Тра-та-та!..—залопотала Горпина макітрою смерти.

— Уррра! Слава!—крикнув з рову кулемет.

— Діти! Бий ногами, стріляй сосками!

А ворог муром налягає на селянські лави...

— З батареї б'ють!

— Катерино! Бий з ночов!

Сіру куряву пронизали ночви...

— Ай!

Полум'я! Жовта змія пронизала дим!

— Цю-в-у уй! Цювуй!—кулі співають.

— Юшковці одходять... Куль немає!

— Хлопці! За волю, за долю, за кров—уперед!

Щось невідоме ревнуло в грудях селянських, на обніжках помста промайнула... І пішли... і пішлі... і пішли...

Сонце здивоване стало, постояло й пішло далі.

Ворог хитнувсь...

— Слава! Слава!—покотилося ярками та долинами.

* * *

Баба Горпина йшла полем і співала:

І сьогодня горох,
І учора горох

І здавалося, що десь за долиною, хтось невідомий з кулемета тілько—

— Торох! Торох!

Повіяв вітер. Далі притих. Далі знов повіяв. І знов притих. Послухав Горпинину пісню, махнув рукою й знову повіяв...

Смеркало...

Смеркло...

Ніч...

СИНЯ ТРЯСОВИНА—Миколи Хвильового.

Розділ І.

Трясовина—це глухо...

Невиразно це: трясовина...

А от трасця—це яскраво. Підкидає... Парить... Корчить... І очі червоні, і губи червоні, і перси червоні, а язик білий... (Язик—мова—нація—пригноблення—визволення)...

Визволення—народ!..

Ех, народе!

Вставай же, народе, їдять тебе мухи з комарями!..

А трясовина це—глухо.... А ми її —

— Трясовина...

Вина.. вино... виноград... ...Чавлять... Сік... Кров...

Революція...

Трах-та-тах! Трах-та-тах!

...Червоними загравами світало...

Дніло...

І йшов день і відходив день..

...День відходив (відхідник — нужник — Терминологична комісія Міністерства Шляхів гетьмана Скоропадського).

Це так, між иншим.

А далі от про що...

Під тьмяним небом, де гарячими списами сонце брук проткнуло, великим містом виприщило шмат чорноземлі.

Але про місто потім.

А тепер поговорю про будинки...

Будинки...

Будинки—одноповерховий, двохповерховий, трьохповерховий, чотирьохповерховий п'ятиповерховий і ще „ховий" і „ховий"...

Ліворуч будинок, праворуч будинок. а по між ними вулиця поплазувала...

По між ними...

Ех, знаєте:

По між тими крутими горами
Сходила зоря

...З улиці двері.. В кожний будинок двері...

А в цей будинок чотирі входи, виходи... Вихід з кватирі, кватиря 4 кімнаті (наперед!—я з чорного ходу!)...

В кватирі де Хая, не де Карло Іванович, ліжко. Під ліжком горщик (порожній—Карло Іванович уже виніс).

Горщик—генерал (імперіялістична бойня)...

На ліжку Хая...

А от припустім:

В ліжку блощиці. Темно—рожеві блощиці. (Єсть такі—повні крови, повні свербіння. знаєте коли спиш, може в степу, може в клуні на соломі, може не знаю)...

Так на ліжку Хая...

Біля вікна Карло Іванович!

Хая—жінка...

Чому жінка?...

Може тому, що в неї таз ширший, може через щось инше.

А Карло Іванович чоловік—(штани!)...

— Дєтошька! (це Карло Іванович)... Я не маху... Мі сєвєрні люді, мі хальодні люді. Я не маху... Я січас не маху!

—Ти мусиш... Зараз мусиш... Ти знаєш—мені терпіти не можна: у мене жіноча хвороба... (Це Хая).

— Дєтошька! Я вже не маху. Мі сєвєрні люді...

— Сво-л-о-ч!

Зойкнула й роспанахала на четверо давно нелатані панталони.. (це Хая).

Шкода панталон (це я).

Ага!

Ще пак забув сказати.

Хая—відповідальна...

Карло Іванович—відповідальний...

Хая—пісяє.

Карло Іванович носить обидва відповідальні...

Розділ другий, де я вже писатиму про щось, мабуть, инше(ще й сам не знаю, про що саме).

Ех, і зазірніть же в глибінь віків!...

Сива-сива старовина. Глибока...

Зазирніть....

А може не треба?..

Все їдно нічого не побачите...

А от у друге вікно зазирнуть можна...

Там Грушкина...

А з нею Пекельний...

Пекельний—Грушкина.

Вона ніби його жінка, він ніби її чоловік...

А може навпаки?

Може.. Не знаю,—не бачив.

Маленька справка:

Хая—руда.

Грушкина—чорнява.

Іще маленька справка:

Карло Іванович—з борідкою.

Пекельний—без борідки...

Іще третя справка:

Ні, мабуть, буде й двох...

...Грушкина бігає по кімнаті й нервово стукає підборами.

А може то не вона стукає... Може то покрівлю латають..

Стара—стара покрівля, як той дід, що я його десь бачив...

А що я ще бачив...

...Бачив ще молоде, струнке дерево...

Осінь... І листя на тім дереві червінькове...

Ех, та й люблю ж я нашу червінькову революцію! —

...Повстання!

...Повстання!

...Повстання!

Вітер рвучкий баским конем полем скаче, жита клонить, порох носить і кричить:

— Повстання!

Хвилі білими зубами береги морські шматують...

Ви коли небудь були в бурю на морі?

Не були?

І я не був...

Не був іще я в Африці, в Америці, на Гибралтарі...

І в Алжирі не був...

Розділ третій.

Вхи кажете, що я не на тему.

Почав про трясовину...

Ах, любі товариші! Читачі мої милі... Дочитайте до кінця... Тоді все вам зрозуміло буде. Я-ж творю!.. І ви разом творите... Що ми витворим?... Не знаю. Хай мене хрест уб'є не знаю!..

Чому ви хочете, щоб я обов'язково про „трясовину"?. А от якраз у мене поперек засвербів... Ви коли небудь творили?...—Ні... То-то бо й є!... Творить, брати мої хороші, не каву з білою булкою пить... От творив про „трясовину" а поперек і засвербів... Натхнення й переїхало на поперек... А вам обов'язково „трясовину" подавай!...

— Подавай! Повавай! Подавай!— кричить Хая шоферові...

Хая й Карло Іванович зібралися їхати в Крим!

Грушкина й Пекельний—раніше виїхали..

А покоївка (у них була покоївка—спільна) прибірала за ними кімнати...

Коридором пробіг (конфетно, карамельно) Пєтрушков!

Хая:

— Карло Іванович! У мене жіноча хвороба. Ти повинен це розуміти!

Карло Іванович:

— Ми сеферні люди... Ми люпім, сільно люпім, но сразу ми не мошім... Ми сеферні люді, ми холодні люді...

І поїхали...

Гу! Гу! Гу!.. (автомобіль).

І заводський гудок ранесеньким ранком, коли зоря починає кріваво-червоним язиком обрій лизати, і гудок так саме:

— Гу! Гу! Гу!.

Розділ четвертий.

Спеціяльно для того, щоб ви, дорогі мої читачи, відпочили трохи...

Розділ п'ятий.

В цім розділі я буду прохати вас подумати про те, що ви оце тут прочитали..

А як вам для цього одного розділа замало, нате вам іще й

Розділ шостий.

Думайте . . . . . .

Розділ сьомий.

Вибачте, будь ласка, але, їй право, мені страшенно хочеться не на тему говорити. Я хочу написати, як колись одна бабушка та один д'єдушка, з старовинного шляхецького роду, після того, як у них націоналізували землю, та лягли на однім ліжку „валетом" спать.. Д'єдушка у вісні хотів запротестувати проти націонализації (контр-революція! Деникин! Врангель! Махно! Петлюра! Французький капітал!) та й роззявив рота. А бабушка повернулася тай устромила йому в рота палець... Д'єдушка, гадаючи, що йому забороняють говорити, стис люто зуби й укусив бабушку за пальця... Бабушка як крикне:

— Ой! Ой — Ой!!

Розділ восьмий.

І покотилося те „ой-ой-ой!" луною.
Покотилося долинами, горами.
Гори...
Крим...
Приїхали, значить, Хая й Карло Іванович у Крим..
Найняли кімнату..
Сидить Хая на ліжку..
Під ліжком горщик.
(Дивись розділ перший)..
Та не тілько дивись розділ перший, а дивись і у вікно...

Гори.. Сині, сині гори...

Знаєте: злізти на гори...

Знаєте: на горі високо, а в долині низько...

А звідки взялися гори...

Але то не моя справа..

Як-би я писав, звідки взялися гори, щоб тоді робили геологи...

А геологія інтересна наука... Правда?

Є ще дуже багацько й дуже інтересних наук...

І про землю, і про небо, і про сонце, і про зірки...

Як та наука, що про зірки?

Астрономія?...

А є ще й гастрономія. Одна, бачите, невеличка літера, а як усе зміняє..

Астрономія й Гастрономія...

Одно велике, таємне бездонне, як небо..

А друге—НЕП.

Черевате, мордате й сопе... Як паровик, коли його сифонять....

— Так:

— Ссс.... Ссс....

І стоїш на рейках,—дивишся...

Куди біжать рейки?..

Далеко—далеко біжать рейки....

А по боках і села, і міста, і ліси, й гори й долини, й болота, й трясовини...

О, нарешті!

„Трясовина“...

Бачите, я ж казав, що дочитаєте до „Трясовини“..

І дочитали...

Крапка...

Ні, вибачте, тут іще не крапка, а кома...

.... до трясовини, що перед ранком, як туман її в останнє обнімає, синя.. завжди синя.

От бачите:

„Синя трясовина“...

Крапка...

Все..

Труба з димом.

Амба.

ЗЕМЛЯНИЙ СИН—Гордія Коцюби.

ІДИ, ПРОКУДО!

Гордовито майорять червоні прапори над великим кам'яним містом. То вгору майорять, то вниз майорять. То шепочуть таємничо про щось дороге, що залишилось від учорашнього вчора, аж до сьогоднішнього сьогодня, то не шепочуть таємничо про щось дороге, що залишилося від учорашнього вчора, до сьогоднішнього сьогодня. А то буйно віють, наче росповідають світові про великий сполох, а то зовсім не віють, наче зовсім не росподівають про великий сполох.

Те, ще вчора було легким, важчає, а те що було важчим, легшає...

— Прокудо! Прокудо! Не працювати тобі більш у цій кімнаті, де ти оце зараз сидиш, на віденському стільці головою вгору, обличчам до вікна. Не має тобі, Прокудо, спокою! Ти чогось хочешь, Прокудо! Ти вже, їй, богу не тут, Прокудо! Повірь мені, Прокудо, що душа твоя вже далеко звідси, на просторах, де життя свято справляє! Не скласти тобі іспитів, Прокудо! Поріже тебе, Прокудо, професор, бо думка твоя, (повірь мені, я більш од тебе знаю) иншого бажає!...

Став Прокуда біля вікна й прислухається. Як прапори тріпочуть, як улиця то дуже шумить, то не дуже шумить Як шум то наближається ближче, то віддаляється далі.

Стоїть Прокуда й дивиться очима в далечінь. Наче почути щось хоче. І чується йому:

— Ой Прокудо! Прокудо! Не сидіти тобі в тиші тихої кімнати... Слід тобі йти до землі! Ій-бо слід! Бачиш, як земля хвилюється, правди шукаючи! Не всидиш, Прокудо!

Слухає Прокуда тії поклики й шепоче урочисто:

— Мабуть, не всижу я в тиші тихої кімнати... Мабуть, слід мені йти до землі!

А потім:

— Я твій, моя земле убога! Тобі віддаюсь, до тебе йду

ПРОЩАЙ ЗАРУЧЕНА.

У неділю, Галю, ти підеш о 6-й годині на чергове побачення до свого зарученого. Підійдешь до двору, увійдеш у двір, підійдеш до ґанку, зійдеш на ґанок, відчиниш двері ввійдеш у кімнату.

Але не скаже він тобі: „Здрастуй, моя кохана"! І не відповіси ти йому: „Здрастуй, мій коханий", бо не буде його в кімнаті, він піде з кімнати..

Сядеш ти, Галю, своїм молодим, гарячим тілом на стілець, і сидітимеш. Сидітимеш і страсно думатимеш, що будеш його коханкою, його вірною дружиною.. І з тремтінням чекатимеш..

Просидиш ти, Галю голубочко, п'ять хвилин. Просидиш ти десять хвилин. Тридцять хвилин ти просидиш, Галю, своїм молодим гарячим тілом на стільці, в кімнаті у свого зарученого, куди ти прийшла на чергове побачення у неділю о 6-й годині увечері...

Устромиш ти, Галю, свій погляд в задумі в стіл (хоч і трудно це тобі буде зробити, але ти встромиш!) і сидітимеш ще п'ятнадцать хвилин...

Потім ти, Галю, вистромиш із столу твій задумливий погляд і ще п'ятнадцать хвилин сидітимеш. Просидиш ти шістьдесят хвилин, Галю, своїм молодим гарячим тілом на стільці. Знай, Галю, що ти просиділа цілу годину, бо в годині шістьдесять хвилин.

Незадоволення тебе, Галю, обійме. Почнеш тремтіти. Але то нічого—тремти! Нічого, брат, не зробиш. Потремти ще годину,—до восьмої, потім заспокоїшся. Подивишся на етажерку, там для тебе лист лежить од нареченого.

Починай нервово бігати по хаті, як не сидиться.. Вже не довго, без п'яти вісім...

Бігай, бігай!

О, вже вісім..

Дивись мерщій на етажерку.

Є лист?

Читай...

— „Прощай моя кохана Галю! Чуєш похід? То земля ходором ходить! І мене покликала. Не втримався— пішов... Не ображайся, так мусило статись, бо все одно іспиту не

складу—поріжусь... А ти не підеш туди, Галю,—ти за дитинства в ляльки грала та цукерки їла, що їх тобі мама з міста привозила додому! Прощай, Галю!"

ЗА ОДВІЧНОЮ ПРАВДОЮ.

Отакими кроками (аршинів чи 1½ чи два) без утоми й без відпочинку ходив Прокуда по селах.

У довгій полотняній сорочці, у штаніх, таких звичайних і таких не то далеких не то близьких, чи в картузі, чи опростоволосений, з двома очима і з ясним, чудним, посмішкувато-сумним одним обличчам.

Серед люду він мав незвичайну цікавість. Коли підходив він до села, виходили старі, молоді, жінки, чоловіки, діти, немовлята в колисках, коні, корови, вівці, свині, кури, собаки. Горобці злiталися до сільради і скупчені у велику юрбу споглядали з притаєним подихом.

А він зіходив на ґанок, брав у жменю зір свій і кидав поперед себе, і говорив, говорив, говорив. Слова йому вилiтали з рота, а здавалося, що летять вони прямо без пересадки з грудей, від самісінького серця, що лежить між п'ятим і шостим ребром, у грудях, ліворуч.

— Брати мої!—говорив він.—Дорогі брати мої! Надійшов час давно бажаний і давно очікуваний. Час, коли можна вже одвічню правду шукати! Не спіть, брати мої! Вставайте, беріть мечі, обувайтесь, надівайте штани, підперезуйтесь, бо смолоскипи як раз на шляху горять. Та не баріться, брати мої, бо з паливом скрутно, можуть смолоскипи погаснуть!

Скінчивши в однім селі, йшов Прокуда до иншого і говорив, говорив, говорив... Такий близький і разом з тим недосяжний, такий зрозумілий і разом з тим незрозумілий, такий владний .. І все говорив, говорив, говорив.

ЗНАЮТЬ ЩО ТВОРЯТЬ!

Хвилюваться люд почав. Незадоволення скрізь пішло...
— Не знають, що творять,—говорив Прокуда.
І злазив на ґанок. І говорив, говорив, говорив...
— Та замовч, Прокудо, бо битимем!
— Не знають, що творять,—шепотів Прокуда...
... І говорив, говорив, говорив...

— Бий його!—вискочило з юрби! Бий, бо не замовкне по хорошому.

. . . . . .

І розбіглась юрба, залишивши перед ґанком кров і волосся.

В ЧАСИ СТРАЖДАННЯ.

Хто, не битий, зрозуміє біль у побитого.

Лежав Прокуда на хуторі з повитою головою, з ногами, з руками і зо всім иншим...

Лежав і скорботно думав, як його „там", на майдані одлатали.

— „Любив я народ усім серцем. Голодний ходив од села до села, щоб поговорити... І ось тобі—вибатожили... Галю, голубко моя! Краще-б я іспит був складав. Не зрозумів наш народ рівности, братерства!.. Галю далека! Чи чуєш ти скорботи душі моєї?".

Лежав Прокуда в хаті і вже сам з собою говорив.

Приходить незаможник Середа.

— Ну, як,—питає,—одійшли?

— Та вже трохи!

— Ходім у народ. Там уже трохи заспокоїлись.

— А не битимуть?—спитав Прокуда, згадавши скорботу душі своєї.

— Ні, не битимуть. Повеселішав уже люд трудящий.

— Ну, ходім!

І пішов Прокуда од села до села.

І всі йому казали: Що вже одужали? Добридень!

Навіть дідова Петрова кобила привітно майнула хвостом:

— Здрастуйте, мовляв, вам пожалуста, як багато не говоритимете.

А земля хихикала. З свого рідного сина хихикала.

Х. Г. РАКОВСЬКИЙ.

Новий етап в радянському союзному будівництві.

І. ВСТУП.

Кінець 1922 року відзначився в історії Радянських Республік переглядом відносин, що існували до того часу поміж ними. Спершу в Центральних Виконавчих Комітетах окремих Республік, потім у Всеросійському Центральному Виконавчому Комітетові були ухвалені більш менш аналогичні постанови про необхідність зформувати союзне будівництво, надати йому більш означеного, закінченого вигляду.

До цього часу стосунки між Союзними Республіками устал ювались окремими умовами, зложеними між кожною з них та РСФРР. Існував договір між Україною та РСФРР, між Грузією Вірменією, Азербайджаном і т. и. та РСФРР, але договору, що об'єднував би Україну з Грузією, з Вірменією, з Азербайджаном, з Білорус'ю і т. и. не було. Звичайно, таке становище не можна вважати за нормальне.

З другого боку, окремі договори, зложені між Республіками та РСФРР, мали цілком загальний характер. Найголовніша їхня хиба полягала в тому, що вони не відокремлювали ясно функцій загальних, як вони офіційно звались, об'єднаних Комісаріятів від чисто російських функцій.

Я вказую тут на ці дві хиби нашого союзного будівництва, але їх, звичайно, далеко більше й не могло бути инакше за часів громадської війни, коли вся увага була звернена на відстоювання існування Радянських Республік. Питання про те, які їхні формальні обопільні відносини, було питанням другорядної ваги. Всі однаково відчували, що якщо ми відстоємо своє державне існування, надійде час, щоб урегулювати відносини між Радянськими Республіками, згідно з основними підвалинами пролетарської держави, яка відкидає жадне класове та національне поневолення.

Як відомо, прийняті на І-ому Союзному З'їзді Рад основні конституційні підвалини, ще мають підлягти переглядові та перевірці на сесіях Центральних Виконавчих Комітетів окремих Рес-

публік, а після внесених поправок, якщо такі будуть зроблені, ці конституційні підвалини мають бути ратифіковані на сесії Союзного Центрального Виконавчого Комітету. Що до самої Союзної Конституції, то вона повинна бути остаточно ратифікована на другому Союзному З'їзді Рад. Вже тепер, при більш уважному вивченні намічених загальних союзних органів (з них досі обрані лише союзний Центральний Виконвчий Комітет та його Президіум) зробилось очевидним, що в них маються деякі основні хиби.

Як відомо, Союзний З'їзд Рад та Союзний Центральний Виконавчий Комітет вибираються з усього Союзу на підставі радянського права. Таким чином союзний З'їзд Рад та союзний Центральний Виконавчий Комітет, що вибирається на цьому з'їзді, є точним відбитком кількости виборців. В дійсности це означає, що дивлючись по кількости працюючого населення окремих республік, деякі з них можуть зробитись хазяями всього союзного життя, маючи за собою більшість в союзних органах. В такому становищі була б РСФРР. І справді, більшість депутатів на союзному З'їзді Рад, а також і делегатів, вибраних до Центрального Виконавчого Комітету пропорційно до кількости депутатів З'їзду, автоматично закріплені за РСФРР.

Чи слід звідси зробити висновок, що Союзний З'їзд Рад та Союзний Центральний Виконавчий Комітет повинні вибиратись не на підставі демократичної трудової радянської системи? Звичайно, ні. Якщо Союзний З'їзд Рад не був би виявленням безпосередньої волі мас, якби обираючи його виборці не користувалися б однаковими правами, він стратив би своє значіння народнього Робочо-Селянського органу й перестав би грати ролю установи, що об'єднує широкі маси всієї республіки в їх класових інтересах.

Усунення небезпеки мажоризування маленьких республік великими, небезпеки, на яку вже було вказано в постановах Комісії, наміченої Центральним Комітетом РКП, ще в жовтні, задовго до скликання першого союзного З'їзду Рад, треба шукати в иншому напрямі. Поруч з класовим представництвом, яким є союзний Центральний Виконавчий Комітет та його Президіум, треба було передбачити й представництво національних інтересів окремих республік. Поруч з рівністю виборців, що забезпечується радянським виборчим правом, треба було мати на увазі забезпечення рівности республік чи, принаймні, їхньої відносної рівности. Ідея, що існувала ще раніше, про утворення 2-ої союзної палати прийнята в принципі й безсумнівно буде прийнята на найближчих сесіях національних ЦВК'ів та союзного ЦВК'у.

Таким засобом виходили з тієї ж суперечности буржуазні союзні держави. Ми взагалі не відмовляємось, звичайно, брати з досвіду буржуазії те, що нам може придатись, бо буржуазія дуже вміло оберігала свої інтереси в організації свого власного апарату проти захоплень її власної бюрократії.

Ми можемо вказати на три приклади—Сполучені Штати, Швайцарія, Германія. Всі ці три держави є союзними державами. У них усіх існує двохпалатна система—одна палата, що вибірається на підставі загального виборчого права, друга—де мають представництво окремі держави та члени союзу.

Сполучені *Штати* це значить—сполучені *держави*. В другій. американській палаті вони представлені однаковим числом голосів. В другій швайцарській палаті так само окремі держави, ц.-т окремі кантони, однаково представлені незалежно від кількости їхнього населення, яка дуже змінюється від кантона до кантону.

В Германії так само мається федеральна рада, де, правда, всі германські держави представлені не однаковим числом голосів, але жадна з них не може мати числа голосів, що перевищувало б $^2/_5$ голосів всієї федеральної ради. Таким чином Прусія, хоч по населенню вона має стільки ж, скільки всі інші германські держави, з 60 депутатів федеральної ради має лише 17.

Ми не балакатимем тут докладно про устрій двохпалатної системи. Для нас важливо було підкреслити й указати на те, що ухвалені на першому союзному з'їзді підвалини радянського союзного будівництва, ще підпадуть низці змін для того, аби вони краще відповідали вимогам робітничо-селянської держави.

Очевидно, що й після того, як союзна конституція буде прийнята в остаточній формі, слово «остаточний» треба й тоді розуміти в відносному значінні. Наш новий державний досвід, нове міжнароднє оточення, нові внутрішні відношення можуть вказати на необхідність тих чи инших змін.

Підвалини Союзного об'єднання передбачають право окремих Республік на вихід з Союзу по своїй власній ініціятиві, а тим більш за кожною республікою лишається право внесення всіляких змін в конституцію, так само, як і групою депутатів в порядкові, усталеному Конституцією. Знищення капіталізму в инших країнах, підняття державної промисловости, розвиток багацтв країни, инше фінансове становище, збільшення ресурсів і т. и,—все це утворить нові умовини, при яких відношення в середині союзу можуть змінитись в той бік, що окремим Республікам буде дано далеко більше господарської, політичної та адміністраційної самостійности, аніж це можливо при теперішніх міжнародніх та внутрішніх обставинах. Прийде, безсумнівно, час,—звичайно, час це дуже віддалений від нас,—коли не треба буде взагалі ніяких союзів, через те що не треба буде й ніяких держав. Хоча, повторюю, ці часи дуже віддалені, але безсумнівно вони повинні надійти з переходом до справжнього комуністичного суспільства. Про це я тут згадую для того, щоб зробилось ясним, що на міжнародні відносини ми повинні дивитись з тверезого погляду марксистів, що рахуються з економичним та політичним розвитком та пристосовують усі органи до класових інтересів пролетаріяту. Неважлива та чи инша конкретна форма, яку приймають в даний мент відношення між радянськими

соціялістичними республиками, а важливий правильний підхід до розвязання самого національного питання, частину якого складає соціялістичне союзне будівництво. Для цього нам доведеться повернутись трохи назад і вказати на відношення до національного питання комуністичної партії до й після жовтневої революції.

II. ДВІ ТЕНДЕНЦІЇ КАПІТАЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ: ВИЗВОЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОСТІВ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ.

Ми, марксисти, безперестанно підкреслюватимемо величезну революційно-прогресивну ролю, що відограв капітал в розвиткові політичних та господарських форм життя. Національне питання, ц.-т. визнання за кожною групою, об'єднаною єдиним походженням, єдиною мовою та єдиною територією або єдиним історичним минулим, однаковими побутовими умовами, права на самостійне існування, було поставлене капіталістичним розвитком. Тільки він зломив ті станові ріжниці, в яких феодалізм тримає окремі народи, змів та знищив всілякі перегородки та рогатки, що середньовічна господарська замкненість ставила між містом та селом, між однією державою та другою, змішав усі стани, народи, утворюючи, нові групування по класових ознаках в середині національних об'єднань. Досить подумати лише про ту революційну ролю, яку відограв круговий обіг товарів, що не тільки втягнув в світове господарське життя відсталі в усіх відношеннях, відрізані від жадної культури величезні селянські маси, але й приєднав їх до політичного та духовного життя країни, й, викликаючи в них в середині відповідну класову диференціяцію між багатими та бідними, запалив в самому селі класову боротьбу.

«Національне пробудження», «національне визволення», все це йшло паралельно з розвитком капіталізму, з розвитком світового збуту, світової торговлі, з переходом від натурального господарства до грошевого.

Гасло національної боротьби було дане вже в 18-м віці «торговельними» націями, якими були мешканці, північної Америки, переважно англійського походження. Але славнозвісним в цьому відношенні в історії людства лишається 19-ий вік, якому поруч з усіма иншими назвами, було надане означення «віку національностів». Національний рух, що почався з французької революції, продовжується до сьогоднішнього дня. Досить порахувати головні події, що належать до цього руху, щоб зрозуміти його могутній розмах. На початку 19-го віку починається могутній рух до об'єднання Німеччини, Греція та Сербія відвойовують шляхом повстань перша—свою незалежність, друга—свою автономію. Італія після кількох повстань проти Бурбонської династії в Неаполі, проти австрійського панування в Північній Італії, проти папського самодержавства в середній Італії встигає об'єднатися після війни між Францією та Австрією в 1859 році.

В 1848 році занепад липневої монархії у Франції був гаслом національних повстань на Угорщині, в Богемії, Австрії, Чехо-Словаччині. Двадцять років згодом починається безперервна повстанча боротьба в Босні та Герцеговині, в Болгарії, що закінчилась Російсько-Турецькою війною 1877 року й оголошенням незалежности Румунії, визволенням Болгарії й т. и. В дальшому починається національний рух у Македонії, Албанії, Аравії, не кажучи вже про от уже майже столітню боротьбу в Ірландії, шляхом повстань та війн, в яких найбільше вигравали инколи не стільки самі нації, скільки хижі держави, що «допомогали» їм визволитись.

Тут також треба згадати про національні рухи та національні повстання в Росії, як от польське повстання 1863-го року.

Осібне місце займає в історії національна боротьба в Австро-Угорщині, де завдяки постійній упертій боротьбі окремих національностів проти німецького та угорського гніту їм пощастило відвоювати собі національну автономію, а деяким навіть, як угорській нації, підбити під себе инші, більш слабі національности, (хорватів, сербів, румун, словаків).

Імперіялістична війна викликала нову національну хвилю, і за наших часів ми є свідками боротьби ірланців за повне відділення від Англії, боротьби фламанців у Бельгії за рівноправність фламанської та валонської частин, величезного національного руху в усіх європейських колоніях, в Азії та в усіх мусульманських країнах, як в Азії, так і в Африці. Тут треба ще згадати про національний рух в Китаї, а ще раніше в Японії.

Не вичерпуючи списку, ми дали досить історичних фактів, що вказують на розмах національного руху.

Звичайно, ніхто не каже, що «суб'єктом», як кажуть, чи керовником національного руху була національна буржуазія. Але безсумнівно, що вона, використовуючи обурення широких народніх мас проти національного гніту, намагалась зміцнити свою власну владу; вириваючи багатства країн з рук «проклятих» чужоземців, намагалась захопити їх у свої власні руки, щоб продовжувати визискування робітничо-селянської маси. Але оскільки національний капіталізм руйнував старі феодально-бюрократичні держави, такі як от бюрократично-царська Росія та клерикально-бюрократична Австро-Угорщина, оскільки він зараз розкладає великі імперіялістичні колоніяльні держави — він є безсумнівно великим революційним фактором. З цього боку національний рух завжди підтримувався комуністичною партією, яка, одначе, готова була негайно кинутись на націоналізм, коли він переходив від наступу проти феодального та напівфеодального державного ладу до наступу проти своєї власної робітничої класи й коли він, отруївши національним духом свідомість робітників, намагається примусити їх служити інтересам національної буржуазії.

Гляньмо тепер на другу тенденцію капіталістичного виробництва.

Якщо капіталізм руйнував феодально-бюрократичні держави й на їх руїнах будував нові національні держави, він, звічайно, не кінчав тут своєї революційно—конструктивної праці. Він ішов далі. Для свого розвитку капіталізм потрібував міжнароднього збуту, скупчення засобів виробництва, й для цього йому потрібні були величезні державні об'єднання з численним населенням, з величезною територією, з ріжноманітними природніми багатствами. Чим держава більше, чим численніше її населення, чим ріжноманітніші її багатства, тим швидче розвивалась промисловість та торговля, зростали продукційні сили, збільшувався прибуток капіталу. Таким чином, капіталістичний розвиток сприяв великим державам за кошт менших. З другого боку, в боротьбі за опанування світовим збутом капіталізм одної країни йшов поруч з капіталізмом другої проти капіталізма третіх країн. Утворювались міжнародні трести та картелі під керовництвом великих фінансових організацій, що втягали в ці комбінації й самі уряди. Утворення міжнароднього збуту було можливе, звичайно, лише при примусовій чи добровільній згоді держав на ріжні міжнародні торговельні договори, на ріжного роду міжнародні конвенції, почтово-телеграфні, залізничі, пароплавні тощо, на ріжні кондоміниуми, сумлінні концесії і т. и. і т. и.

Одним словом, мечем чи переконанням капіталізм проводив *інтернаціоналізацію* господарського та політичного життя скрізь, де він робився хазяїном. Звичайно, капіталізм дбав про свої інтереси, але проти своєї власної волі утворював тим же самим сприяючі умови для розвитку пролетарського руху. Великі державні формування робили можливим і утворення могутніх професійних та політичних організацій і стимулювали міжнародній робітничий рух. Перевага великих державних об'єднань, як політичних, так і економичних, остільки очевидна, що кожний свідомий робітник розумів її й вітав.

Комуністична партія більшовиків в своїому програмі підкреслювала завжди обидві тенденції капіталістичного розвитку: національне визволення та інтернаціоналізацію політичного та господарського життя. Визнання за кожною нацією права на незалежне існування не виключало, звичайно, їхнього об'єднання в великі добровільні державні союзи, з наданням усіх гарантій лойального забезпечення інтересів окремих народів.

III. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПАРТІЙНОМУ ПРОГРАМІ ДО Й ПІСЛЯ ЖОВТНЕВОІ РЕВОЛЮЦІІ.

В першому програмі, що склала собі РСДРП і який затверджений другим партійним з'їздом в серпні 1903 року, передбачалось в 13 п. *право нації на самоозначення.*

Влітку 1913 р. на нараді Центрального Комітету РСДРП з відповідальними робітниками партії було прийнято резолюцію по національному питанню, яка, розвиваючи 13-й п. партійного

програму, казала між иншим, що оскільки можлива національна згода в капіталістичному суспільстві, заснованому на визискуванні, лихварстві та гризні, остільки її можна досягти лише при послідовному до кінця демократичному республіканському устрої держави, що забезпечує повну рівноправність усіх націй та мов... при забезпеченні населенню шкіл з викладанням на всіх місцевих мовах та при включенні в конституцію основного закону, що оголосив би не дійсними які б то не були привілеї однієї з націй й які б то не було порушення прав національних меншостів». На партійній конференції, що відбулася в квітні 1917 року, той самий погляду було підтверджено.

Жовтнева революція, звичайно, не могла внести в відношення партії до національного питання ніяких принціпових змін. Навпаки, лише після Жовтневої Революції утворилися умовини до розвязання національного питання.

В обставинах дореволюційної царсько-поміщицької Росії, коли поміщики та капіталісти яко представники національного пригнічення, втілювали політику русифікації, та взагалі в обставинах навіть буржуазно-демократичного суспільства правильне розвязання національного питання неможливе. Про це й сказано в резолюції 1913 року.

Умовини розвязання національного питання надійшли лише після Жовтневої Революції, що скинула владу поміщиків та капіталістів і владу царської бюрократії, ц. т. тих класів, що перешкоджали націям здійснити своє право на самоозначення.

Одначе, в деяких незначних колах комуністичної партії Жовтнева Революція утворила деякі передсуди, що заважали бачити дійсність. Позаяк було скинено владу поміщиків та капіталістів, цим самим національне питання вже здавалось остаточно розвязаним. Розмова про національне питання здавалась цим товаришам ніби пережитком старого дореволюційного часу. Своїми поглядами ці товариші нагадували тих французьких соціялистів, які проте згодом зробились добрими марксистами, що за часу Першого Інтернаціоналу вважали національности взагалі «зістарілими передсудами». Ось як про них відзивається Маркс в листі до Енгельса від 10 червня 1866 р., за час буяння австро-пруської війни: «вчора були дискусії в Раді Інтернаціоналу про теперішню війну... змагання звелись як і треба було сподіватись, до питання про національности й до нашого відношення до них... Представники «Молодої Франції» (не робітники) висувають той погляд, що національність та нація зістарілі передсуди. Прудонистсько-Штірнеріянство *)... увесь світ повинний чекати, поки французи дозріють до здійснення соціяльної революції... Англійці дуже сміялись, коли я почав свою промову з того, що наш друг Лафарг **) та инші, що скасували національности, звертаються

*) Школа анархістичного індивідуалізму.

**) Лафарг, французький соціяліст, що, як відомо, одружився згодом з дочкою Маркса. Під впливом останнього він перейшов до марксизму.

до нас по французькому, ц. т. на мові незрозумілій для 9/10 зібрання. Далі я натякнув, що Лафарг, сам того не почуваючи, під запереченням національностів, розуміє, здається, їхнє злиття зі зразковою французькою нацією».

Наводячи ці слова Маркса, Ленін писав: «Раз повстали масові національні рухи, відмахнутись від них, відмовитись від підтримання поступового в них—це значить в дійсности піддатись націоналістичним передсудам, а саме визнати «свою національність зразковою нацією» (й додамо від себе—нацією, що має виключний привилей на державне будівництво» *).

І справді, з Жовтневою Революцією не розвязалось національне питання, але тільки *почалось* його розвязання. Жовтнева Революція утворювала умови, що давали можливість вижити після, звичайно, дуже довгого процесу, що тягтиметься, може, не десяток, а сотню років, ті національні особливости, що утворились на протязі людської історії. Жовтнева Революція не скасувала ані мови, ані окремі побутові, господарські та инші риси, ані націю, яко продукт певного історичного розвитку. Завдання комуністичної партії після Жовтневої Революції полягало, звичайно, не в відкиданні національного питання, а в відшуканні як найправильніших стосунків між націями, в яких перемогла Радянська влада.

Передсуди, що виникли в звязку з Жовтневою Революцією коло національного питання серед деяких товаришів в комуністичній партії, викликали певні дебати за часу 8-го Партійного З'їзду 1919 року, що закінчились підтвердженням старого традиційного погляду на національне питання.

В грудні того ж року на Всеросійській Партійній Конференції, в звязку з побідним наступом Червоної Армії проти білогвардійських, галицьких та петлюрівських частин на Україні, наше відношення до національного питання було знов поставлене на обговорення. Я наведу тут перший пункт резолюції, прийнятої спершу ЦК РКП, а потім підтвердженої Конференцією: «Після обговорення питання про відношення до трудового народу України, що визволяється від тимчасового захоплення денікінськими бандами, ЦК РКП, невхильно провадячи принціп самоозначення націй, вважає необхідним ще раз підтвердити, що РКП стоїть непохитно на погляді визнання самостійности Української Радянської Соціялістичної Республіки».

Одночасно з цим була прийнята відповідна резолюція і Центральним Комітетом Комуністичної Партії Більшовиків України. Характерним є 4-й пункт, в якому, одночасно з новим підтвердженням права націй на самоозначення, висувається також думка, що справжнє здійснення такого права для широких народніх мас України можливе лише при існуванні Радянської влади: «Умовою поглиблення та зміцнення солідарности між робітниками та селянами ріжних держав та націй є визнання повної рівноправ-

*) Ленін „Собрание сочинений" т. XIX стор. 136.

ности та випливаючого звідси права на самоозначення, а, значить, на скасування всіляких національних та расових привилеїв, всілякого поділу на великі та малі нації та всіх слідів національного гніту».

«Фактичне здійснення права самоозначення для робітників та селян можливе лише зі знищенням класового панування та класової держави, з визволенням робітників та селян від експлоатації та гніту поміщиків та капіталістів, з завоюванням ïми політичної та економичної свободи и незалежности, инакше кажучи, з утворенням дійсної робітничо—селянської влади. Лише радянська форма держави, що виключає владу привилейованих експлоатуючих класів та спірається на диктатуру пролетаріяту й працюючого селянства, утворює ті умовини, при яких робітники та селяне робляться хазяями не лише свого політичного та економичного, але й національно-культурного життя».

Історія України є блискучим доказом цієї істини. Те «самоозначення», що обіцяла українським робітникам та селянам перемога української національної жовто-блакитної буржуазії, полягало в тому, що Україна не мала б навіть тієї самостійности, що має яка-небудь балканська держава. Поставлена між буржуазною Росією (бо перемога та зміцнення контр-революції на Україні означала б через деякий час її перемогу й на півночі) та буржуазними Польщею та Румунією, Україна була б або поділена на шматки, або знов перетворилась би в державу підвасальну, чи польским панам, чи румунським боярам, чи російським капіталістам. Але, якщо Україна зберіглася б, яко буферна держава, то вона економично була б в повній залежности від західнього капіталу. Українські націоналісти ніколи не ховали свого пляну— продаючи частину території України Румунії та Польщі, віддаючи Україну в економичному, фінансовому та инших відношеннях Міжнародньому імперіялізмові, відвоювати собі певне право участи в визискуванні українських робітників та селян. Угода, зложена між директорією та французьким командуванням узімку 1918—19 рр., що віддавала всю торговлю, залізниці, фінанси, військову справу, юстицію до рук французів, договір, зложений пізніше в грудні 1919 року між так званим Урядом Української Народньої Республіки та Пільсудським, на підставі якого віддавалась Польщі більша частина Правобережної України, тільки підтверджують істину, яку ми висували в наших тезисах 1919 року, що національне самоозначення України можливе лише при Радянській владі й при існуванні за спиною Радянської України Радянської Росії *).

*) Цікаво зазначити, що тепер в білогвардійській закордонній пресі надруковано відкритого листа, поміченого 24 лютим ц. р., відправленого з Копенгагена за підписами відомого генерала Грекова, бувшого Військового Міністра Директорії й не менш відомого пройдисвіта й погромщика отамана Струка, направленого проти Петлюри. В цьому листі, на підставі документів, про автентичність яких ми не беремося

Конкретне питання, що повстало після Жовтневої революції—це було питання про відношення між існуючими Радянськими Соціялістичними Республіками.

Само собою зрозуміло, що відношення між Соціялістичними робітничо-селянськими державами з забезпеченою за пролетаріятом диктатурою не можуть бути такими ж, як відношення між буржуазними державами.

Хоча вже в розвиткові буржуазної державности, як ми зазначили вище, ясно позначилась тенденція інтернаціоналізації політичного та господарського життя, навіть певне змагання до федералізації, прикладом чого є Сполучені Держави Америки, Германська конфедерація, Швайцарська конфедерація й т. и., всеж цей процес не може переступити за основний мент розвитку капіталістичного громадянства, що виявляється в національному партикуляризмові. Стосунки між буржуазними державами та відносини між соціялістичними державами йдуть двома протилежними шляхами. Все буржуазно-цівільне та міжнароднє право засноване на принципі приватної власности. Закон, що панує в середині капіталістичної держави, це конкуренція між окремими капіталістами; закон, що панує в міжнародніх відносинах—конкуренція між окремими капіталістичними державами. Звідси й ріжниця між соціялістичним міжнароднім правом та буржуазним міжнароднім правом. Позаяк я раніше докладніше спинявся на цьому питанні, я дозволю собі тут послатись на мою статтю, надруковану в «Комуністичному Інтернаціоналі»—щомісячному журналі ЦК КПУ під назвою: «Відношення між Радянськими Республіками».

«Цей же закон регулює й розвиток буржуазних держав. Вони є такими ж конкуруючими організаціями і з тим же результатом повного знищення слабих держав або, в кращому разі, повної їхньої підлеглости сильним. Між буржуазними державами складаються торговельні договори, почтово-телеграфні та залізничі конвенції і між ними, в звязку з міжнародніми обставинами, можуть утворюватись союзи захисту та наступу,—але все це має характер тимчасовий та другорядний, не порушуючий їхнього індивідуалізму. Ці союзи не можуть знищити існуючого антагонізму. Як тільки спільна небезпека або тимчасовий інтерес, що об'єднує дві чи кілька держав, промине, знов спалахує ще з більшою силою властива їм боротьба та ворожнеча. Характерною в цьому відношенні є історія коаліції держав угоди та всіх їхніх спільників за час та після імперіялістичної війни.

судити, Греков та Струк обвинувачують Петлюру, що він знову продав Україну Польському Урядові й уложив нову умову, на підставі якої Польщі полишається в майбутній війні окупувати лівобережну та правобережну Україну на 15 років, при чому після 15-ти років Польща очистить лівобережну Україну, а на правобержній мусить бути організоване народнє голосування.

Петлюра стільки разів вже продавав Україну й стільки підписував зобов'язань відносно ріжних чужеземних урядів, що нове зобов'язання ледве чи може додати до цього що-небудь.

«Націоналізм є ідеологією буржуазної державности. Дипломатичні інтриги, ріжного роду засідки, взаємне обдурювання є її звичайними засобами. Коли в першому маніфесті Інтернаціоналу Маркс, кажучи про чужоземну політику капіталістичних держав, протиставляє їй політику, засновану на законах людської моралі, звичайно, він не мав на увазі, що в буржуазному суспільстві соціялістам треба протиставляти капіталістичній політиці християнську мораль: «не роби другому того, чого не хочеш, щоб робили тобі». Він вказав пролетаріяту, що тільки перемога пролетарської революції може утворити умовини для чесних та щирих відносин між усіма народами.

«В протилежність буржуазній державности, державність пролетарська, відкидаючи приватну власність на засоби виробництва, відкидає приватну власність і на саму державну територію. В соціялістичній державі нормуючим принціпом є не інтерес приватного експлоататора, а інтерес усієї робітничої класи. Кордони між соціялістичними державами перестають мати політичний характер, перетворюючись в звичайні адміністраційні межі. Так само щезають і межі, що поділяють окремі приватні виробництва, що нормуються лише законом конкуренції. Замісць хаотичного капіталістичного господарства, де напружене виробництво фабрикатів та інтенсивна експлоатація робітника змінюються промисловими кризами та безробітчиною, з'являється організоване націоналізоване виробництво, що раціонально розвивається по загальному державному плану не тільки в національному, але й міжнародньому масштабі. Тенденція соціяльної революції є економичний та політичний централізм, поки що в формі міжнародньої федерації, та загальне організоване економичне господарське життя. Утворення цієї федерації не може бути наслідком одного підпису пером, а є результатом більш менш довгого процесу виживання партикуляризму ріжних демократичних та національних передсудів, результатом взаємного ознайомлення та пристосування. Вищезгадані підвалини, проголошені ще Першим Інтернаціоналом робітників, лягли й в основу відносин між існуючими радянськими республіками, в першу чергу між Радянською Росією та Радянською Україною».

IV. РОЗВИТОК ВІДНОСИН МІЖ РАДЯНСЬКИМИ РЕСПУБЛІКАМИ.

В попередньому розділі ми ознайомились з тенденціями розвитку соціялістичного господарства за певний період, бо в усіх наших міркуваннях досі ми виходимо з гадки про існування держави взагалі. В такому разі відносини між соціялістичними державами означуватимуться основним моментом—необхідністю для них мати планове господарство та планове керування. Це значить — об'єднання, централізм в тій чи иншій мірі, в залежности від зовнішніх та внутрішніх умовин.

Які моменти повинні накласти своє тавро на взаємовідношення Радянських Республік? Всіх їх, звичайно, обрахувати неможна, але на головні з них можно тут вказати.

Перший—це боротьба з контр-революцією зовнішньою та внутрішньою.

Ледве чи треба доводити, що при тій жорстокій громадській та міжнародній війні, яку Радянські Республіки переживали на протязі 3-х років, необхідно було в військовій справі внести єдність керовництва, управи, найсуворішу координацию та найвищий централізм.

Ці умовини ще не пережиті. Ми користуємось передишкою, але не сталою згодою. Що дня нові події на взір Рурських можуть викликати знов імперіялістичну війну.

Другий момент—господарське будівництво. Під цим словом ми розуміємо однаково, як промисловість, так і сільське господарство та торговлю. При тому страшенному убозстві, в якому є зараз Радянські Республіки, при тій руїні, що вони дістали у спадщину з часів імеріялістичної війни, необхідне як найбільше зберігання засобів та сил. Незалежно від того, що соціялістичне господарство означає планове господарство й що таким чином і в майбутньому координація господарської діяльности Радянських Республік буде необхідною—в біжучий час, який зараз ми переживаємо, ця необхідність диктується нам ще й убозством та руїною.

Третє—це фінансове питання. Очевидно, що окремим зусиллями ні одна з Республік не може подужати важке фінансове становище й, що фінансове питання, яке на протязі певного періоду домінуватиме над усіма иншими питаннями й від правильного розвязання якого залежитиме й відновлення промисловости та сільського господарства, також вимагає найбільшої координації та найбільшого об'єднання.

Четверте—це міжнароднє становище. Генуя, Гаага та Лозана показали нам, що капіталісти не відмовляються від своїх намірів відновити свої привілеї, скасовані робітничо-селянською революцією. Вони вимагають не лише визнання боргів, але й повернення їм приватної власности. Якщо міжнародній копіталізм припинив до якогось часу свій військовий напад на Радянські Республіки, то тим дужче він намагатиметься роскласти їх шляхом економичної навали. Він подбає пройти в усі шпарини нашого господарського життя, розруйнувати всі підвалини Радянської влади,—монополію зовнішньої торговлі, націоналізовану державну промисловість і т. п.

Один з безсумнівних засобів, до яких вдається міжнародній імперіялізм для того, щоб знесилити Радянську владу, є підтримання національної ворожнечи та національної боротьби.

П'яте—нова економична політика, ц.-т. частковий перехід від планового соціялістичного господарства до приватного грошевого господарства. Це означає приватну торговлю, приватний капітал, зміцнення дрібної буржуазії міської та сільської, утво-

рення умовин для приватно-капіталістичної акумуляції. Таким чином в той час, як ми ще не досягали зовнішньої рівноваги, відношення сил між капіталістичним світом та Радянськими Республіками є на користь першого, й нам доводиться робити великі зусилля, щоб відстояти свою соціялістичну політику, одночасно з цим і відношення сил в середині країни також складаються несприятно для соціялістичного господарства. Все каже в бік того, що останнє вийде переможцем, що нова економична політика є дійсно величезним стратегичним ментом, глибоким обхідним рухом пролетаріяту, але, як кожний стратегичний плян та кожний глибокий обхідний рух, вона вимагає найвищої єдности, скупчення уваги та сил в одному пункті: успіхові даного обхідного руху.

Всі вищенаведені обставини, звичайно, відбились і на союзному урядові. Необхідність дати одсіч капіталістичній навалі зовні, напір дрібної буржуазії з середини, необхідність використовувати як найраціональнішим засобом ресурси країни владно диктували Радянським Республікам єдиність політичного та господарського фронту.

V. ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ТА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ.

Инколи в дискусіях доводиться чути—пролетарська держава повинна бути державою централізованою, через це Радянські Республіки повинні злитись в одну централізовану державу.

Таке міркування немає нічого спільного з комунізмом. Ніколи комуністичний програм не ставив собі завданням централізацію взагалі. Що ж до самої держави, то відношення до неї комуністів також відоме.

В найкращому разі,—писав Енгельс в передмові до брошюри Карла Маркса: «Громадянська війна у Франції»,—держава є зло, яке пролетаріят, що переміг в боротьбі за класове панування, дістає собі у спадщину *). Пролетаріятові неминучо доведеться так само, як Паризькій Комуні, негайно відітнути, оскільки лише це можливо, найгірші боки цього зла, поки нове покоління, що виросло в новому вільному громадському устрої, зробиться здібним позбутися всього цього мотлоху,—яких би то не було державних установ».

Инакше кажучи, держава, що повстала яко наслідок поділу суспільства на класи, зникне разом зі зникненням самих класів. Комуністичне суспільство буде суспільством бездержавним. Звичайно, це питання далекої будучини. Звичайно, до цього довго ще пролетаріят використовуватиме державну владу для того, щоб організувати соціялістичне виробництво. Але слова Енгельса ми навели задля того, щоб показати, що держава зовсім не є для нас фетишем. Не є для нас фетишем і централізація та централізм. Централізм та централізація добрі остільки, оскільки

*) Див. також Ленін „Держава й революція".

вони улекшують класову боротьбу пролетаріята, а оскільки мова йде про пролетарську Радянську Республіку, то треба сказати, що централізм добрий лише остільки, оскільки він зміцнює цю республіку та забезпечує панування диктатури пролетаріяту.

Якщо під централізацією розуміти скупчення влади в руках одного центрального органу, та перетворення усієї маси населення в слухняне знаряддя для виконання наказів центральної влади, якщо під централізацією розуміти знищення ініціятиви, господарської, політичної та адміністраційної самодіяльности,— инакше кажучи, якщо розуміти під централізацією ту бюрократично-мертву централізацію, що була синонімом безправности, то, звичайно, немає більшого ворога Радянської влади, ніж централізація. Радянська влада це значить втягання широких робітничих, а через них і селянських мас в політичне життя країни. Але якщо політичне життя буде привилеєм купки людей, то, звичайно, ніякого втягання працюючих мас в керування країною не буде й Радянська влада втратить свою найголовнішу опору. Проти такої централізації комуністи завжди рішуче борються.

В тій же передмові до «Громадянської війни у Франції» Енгельс пише, що «державна влада, служачи своїм окремим інтересам, зробилась зі слуги суспільства його паном», инакше кажучи, утворилась класа бюрократії, що має свої власні інтереси й у першу чергу зберігання складного та важкого центрального державного апарату. Ця бюрократія, звичайно, служить інтересам буржуазії, але разом з тим у неї утворюються свої станово-бюрократичні інтереси, й инколи вона навіть жертвує інтересами самої буржуазії, взятої яко класа в цілому, й відстоює свої вузькі урядово-бюрократичні інтереси. Енгельс між иншим вказує на Америку, яко на приклад утворення такої могутньої замкненої бюрократії: «якраз в Америці краще всього видко, як державна влада робиться незалежною від того самого суспільства, що його знаряддям вона по суті є».

Через це Енгельс вважає, що пролетаріят, коли захопить владу, повинний змінити будову державного апарату, так щоб він слухався його волі: «Комуна мусила з самого початку визнати що робітнича класа, коли досягла влади, не може користуватись задля своїх завдань старою державною машиною, що якщо ця класа не хоче згубити тільки що завойовану перемогу, вона повинна поперше скасувати увесь старий устрій, що до того часу був направлений проти неї, самий механізм пригнічення, а з другого боку забезпечити себе з боку своїх власних службовців та уповноважених — забезпечити тим, що їх можна було б в кожний час і всіх без виключення зміщати».

Яким чином утворювалась бюрократія, той окремий стан урядовців, що звязував свою долю з існуванням самої централізації? «Центральна державна влада,—каже Маркс,—зі своїми скрізь присутніми органами заснованими на принціпі систематичного та єрархичного поділу праці, регулярною армією, поліцією, бюро-

кратією, духівництвом та суддями—існує *з часів абсолютної монархії*, коли вона служила міцною зброєю за час народження буржуазного суспільства в боротьбі його з феодалізмом. Але місцеві шляхецькі прерогативи, місцеві привилеї, мійські цехові монополії та провінціяльні статути—увесь цей мотлох затримав його розвиток. Велетенська мітла французької революції 18-го віку змела все старе сміття давно минулих віків і очистила, таким чином, громадський грунт від останніх перешкод для утворення будови сучасної держави. Ця будова зложена була при першій імперії, що з свою боку сама була створена коаліційними війнами старої феодальної Європи з новою Францією.

Звичайно, така *централізація*, що виключає маси з безпосереднього керування адміністраційними, господарськими та політичними органами, не може бути формою, що відповідає інтересам пролетаріяту. Старій централізованій бюрократичній державі Маркс протиставляє Паризьку Комуну — «ділову колегію, що об'єднує в собі як виконавчу, так і законодавчу владу». Зі свого боку Радянська влада є здійсненням тієї ж самої Комуни, звичайно, в далеко більшому розмірі. Конституційні основні підвалини радянської влади взяті в тому, що в них є найістотнішого, з досвіду Паризької Комуни.

Те, що ми сказали вище про централізм можна сказати й про децентралізм, якщо його приймати в такій абсолютній формі, яку надають йому буржуазні законодавці та дрібно-буржуазні ідеологи. Якщо під децентралізмом розуміти відокремлене існування радянських Республік, незалежну одну від одної політику, національний партикуляризм та сепаратизм, боротьбу між окремими соціялістичними державами та окремими провінціями тієї ж самої держави, якщо під децентралізмом розуміти змагання розірвати ту солідарність політичних та економичних інтересів, що об єднує робітників та селян,—то, звичайно, такий децентралізм був би таким же архіконтр-революційним, і так само шкодив би інтересам пролетаріяту, як і бюрократичний централізм. Такого роду «децентралізм», звичайно, був би якнайбільш на користь міжнародньому імперіялізмові. Він улекшив би останньому політику зруйнування радянського фронту, що дало б можливість ріжним далеким та ближчим нашим сусідам знищити радянську владу, по черзі по всіх радянських республіках. Як приємно було б міжнароднім імперіялістам, якби замісць союзу. Радянських Республік ми мали б окремі радянські республіки, поділені одна від одної державними та митними кардонами, маючі кожна свою окрему незалежну армію з командуванням виключно на своїй мові, маючі кожна окрему політику зовнішню й внутрішню, окремі закони про концесії й особливо, якби в Республиках з мінеральними багацтвами закони про концесії були б сприятні для чужоземних капіталістів і т. и. Звичайно, після такого роду «самостійности» незабаром не лишилося б і хвістика від радянських Республік.

Історія всієї нашої громадської війни це доводить. Щоб перемогти радянську владу міжнародня контр-революція давала гроші й допомагала всіма засобами ріжним національним партіям. Українські жовтоблакитники часів Центральної Ради та Директорії, грузинські меншовики, вірменські дашнаки, азербайджанські мусаватисти, кримський курултай і т. и. й т. и.,—що це все собою уявляло, як не ріжні фірми більш чи менш національні, за якими ховався міжнародній імперіялізм—англійський, французський, польский, румунський, турецький і т. и. І тепер на що рахують в боротьбі з радянською владою чужоземні капіталісти, як не знову на національній мент, на запалення національних пристрастів, оживання національного цькування та національної боротьби.

Тут треба зазначити, що національний та провінціяльний сепаратизм є не тільки одним з найнебезпечніших засобів в руках контр-революції проти робітничо-селянської революції, але й проти революції буржуазно-демократичної. Згадаймо французьку революцію. Слово «федералізм», що відповідає нашому теперішньому слову «децентралізація», зробилось тоді ненависним. Робесп'єр не казав про нього инакше, як про одну з «гідр», яку чужоземні тирани кидали на революцію: «даремно жірондистське кодло й підлі агенти чужоземних тиранів, шоб задушити Республіку в її колисці кидають проти неї з усіх боків гадюк ганьби, демона громадської війни, гідру федералізму й потвору аристократії» *). Душею цієї змови, як відомо, була Англія. Вона між иншим хотіла захопити у французів Тулон, Дюнкерк та їхні колонії, причому мала на увазі поставити на відновлений французький трон одного з синів англійського короля, а потім, після закріплення своєї влади у Франції, вона рахувала, що знову зможе підбити під себе Америку. «Треба зазначити, що цей уряд (англійський),—каже Робесп'єр, — одночасно й паралельно вів дві інтриги,—одну у Франції, другу в Сполучених Державах. В той час, як він намагався відділити південну Францію від північної, одночасно він влаштовував змови для того, щоб відокремити північні провінції Америки від південних і так само, як він намагається федералізувати нашу республіку так само і в Америці він змагається в Філадельфії, щоб розірвати зв'язок конференції, що об'єднує ріжні частини Американської Республіки».

Ми повинні добре пам'ятати ці історичні приклади. Для нас вони стають живою сучасністю. І коли в змаганнях між марксистами революціонерами на взір Плеханова та федералістами на взір Драгоманова, перший висловився за революційний централізм, а другой лаяв його словами «якобинець», то, звичайно, йшла мова не про царсько-бюрократичний централізм, а про зберігання того єдиного фронту та єдиної волі без якої проле-

*) Промова Робесп'єра перед Конвентом 17-го жовтня 1793 р.

таріят не подужав би царизму й без якої й у майбутньому пролетаріят не буде здібним утримати своєї влади,

По цьому цитанню дуже часто писав В. І. Лєнін. Щоб не загромаджувати нашої статті цітатами, ми з натиском відсилаємо читача до його вже цітованого тут 19-го тому творів, присвяченого виключно національному питанню. Обмежимося лише однією цітатою. В. І. Лєнін виходив завжди з двох засад, по перше, визнання права національностів на самоозначення, їхня політична рівноправність повинні братись на обрахунок в усіх відношеннях між окремими державами. Союз держав, звичайно, дає величезну перевагу в усіх відношеннях перед існуванням окремих розріжнених держав. Це було правильним при буржуазних державах, це ще більш правильне в добу появлення соціялістичної держави. Але цей союз повинний бути добровільним, цей союз повинний передбачити права окремних республік, цей союз не повинний мати нічого спільного з бюрократичним централізмом.

Друга засада, з якої виходив В. І. Лєнін та, що демократичний централізім є єдиною державною формою, що відповідає інтересам пролетаріяту, однаково, чи йде мова про державу з багатьма національностями, чи про державу національно суцільну. Демократичний централізм треба провадити навіть в тому разі, якщо на території держави жило б цілком одноцільне національне населення.

«Енгельс як і Маркс, — писав В. І. Лєнін, — відстоює з погляду пролетаріяту та пролетарської революції демократичний централізм, єдину та неподільну республіку. Федеративну республіку він розглядає або як виключення та перешкоду розвиткові, або яко перехід від монархії до централістичної республіки, яко «крок наперед» при певних особливих умовинах. І серед цих особливих умовин висувається національне питання».

У Енгельса, як і в Маркса, не зважаючи на безощадну критику ними реакційних дрібних держав та затулення цієї реакційности національним питанням в певних конкретних випадках, ніде немає і тіни змагання відмахнутись від національного питання,—змагання, на яке часто хибують голанські та польські марксисти, що виходять з найзаконнішої боротьби проти міщансько вузького націоналізму «своіх» маленьких держав.

Навіть в Англії, де географичні умовини, спільність мови та історія багаттьох років, здавалось би «покінчила» з національним питанням окремих дрібних поділів Англії, навіть тут Енгельс обраховує ясний факт, що національне питання ще не вижите, й тому визнає федеративну республіку «кроком наперед». Зрозуміло, що тут немає й тіни відмовлення від критики хиб федеративної республіки й від найрішучішої пропаганди й боротьби за єдину, централістично-демократичну республіку.

Але централізм демократичний Енгельс розуміє ні в якому разі не в тому бюрократичному значінні, в якому вживають

це розуміння буржуазні та дрібно-буржуазні ідеологи, анархісти в числі останніх. Централізм для Енгельса ані трохи не виключає такого широкого місцевого самоврядування, що, при добровільному відстоюванні «комунами» та окремими землями єдности держави, остаточно відкидає всілякий бюрократизм та всіляке «командування згори».

Особливо підходячи до нашої дійсности, ми не повинні забувати тієї науки, що дають нам наші вчителі. Як державне будівництво в середині кожної радянської республіки, так і союзне будівництво, що об'єднує всі ці радянські республіки повинне бути поставлене на підвалинах, при яких додержання загального керовництва та загального пляну не повинне виключати якнайширшої місцевої, адміністраційної, господарської, фінансової, культурної тощо автономії окремих республік та окремих земель. *Мистецтво* нашого радянського управління повинне полягати в правильному дозуванні та урівноваженні цих ріжних елементів, де перевага в той чи инший бік може дати лише понівечений результат.

VI. СОЮЗНЕ БУДІВНИЦТВО.

Три найгрунтовніші практичні питання, з якими ми стикаємось в союзному будівництві, це, поперше, питання про те, які галузі політичного, господарського та адміністраційного життя радянських республік об'єднати в союзні; подруге —як розмежувати компетенцію союзного уряду та окремих урядів в справі керування союзними органами й втретє,—яким чином забезпечити реальну участь окремих республік в союзному уряді.

Як відомо перше питання розвязане в той спосіб, що п'ять комісаріятів — військовий, чужоземних справ, зовнішньої торговлі, залізниць, почт та телеграфів є злитими органами. Народні комісари по цих п'яти комісаріятах матимуться лише в союзному Раднаркомі, тоді як в окремих республіках, включаючи й РСФСР будуть лише уповноважені цих комісарів. Народні комісари матимуть право по цих п'яти комісаріятах давати безпосередньо свої оперативні роспоряження своїм уповноваженим. Все законодавство по злитих комісаріятах буде сконцентровано в союзних органах.

Але чи значить це, що уряди окремих республік, при яких знаходитимуться уповноважені злитих комісаріятів не матимуть права давати жадних роспоряджень. Чи значить це, що в керуванні окремих республік не знаходитиметься частина установ та підприємств злитих комісаріятів. Візьмімо, напр., питання про залізниці. Керувати величезною сіткою в 60 тисяч верстов на території в 20 міліонів квадратових верстов не під силу одному комісаріятові. Крім того залізниці, яко засоби розвитку господарського життя, треба наблизити до місцевих господарських органів і, очевидно, надійде такий час, коли заліз-

ниці знов будуть поділені на дві категорії—залізниці загальносоюзного та залізниці місцевого значіння. Перші знаходитимуться в безпосередньому распорядженні союзного Наркомату, другі підлягатимуть Раднаркомам окремих республік. Може це станеться не відразу, але тепер вже можна сказати, що будівництво шосових шляхів повинно бути під керуванням окремих республік. Аналогичні уваги можна зробити й з приводу телеграфу, почт та телефонів. Вже тепер існує дужа течія, щоб телефонна сітка була передана окремим урядам та губвиконкомам, а за союзним Наркомпочтелем були б залишені тільки телефони загально-союзного значіння.

Такого роду розвязання питань транспорту та звязку завдовольняє як загальні, так і місцеві інтереси. З другого боку—один план, один тариф, з другого зацікавленість місцевих установ в постановці справи транспорту та справи народнього з'язку на належну височінь.

Так само, коли йде мова про військове керування, про Зовнішторг, про Наркомат Чужоземних справ є цілі галузі, де за урядами окремих республік треба залишити певну ініціятиву.

Це питання, звичайно, розвязується не стільки конституцією, скільки окремими статутами, що повинні бути вироблені відносно кожного окремого союзного комісаріяту. Але тут необхідно підкреслити, що ці статути повинні перейнятись не бюрократичним, а демократичним централізмом.

Другу категорію комісаріятів складають так звані директивні комісаріяти — фінанси, рада народнього господарства, продовольчий, робітничо-селянська інспекція та праця. Такі комісаріяти матимуться й у союзному Раднаркомі й у Раднаркомах окремих республік. Союз вироблятиме лише загальні пляни та директиви, а оперативні роспорядження виходитимуть виключно від Наркомів окремих республік, що підлягають і віпдовідальні перед ЦВК'ами та Раднаркомами цих останніх.

Врешті йде третя категорія комісаріятів—комісаріяти національні, що знаходяться при окремих Раднаркомах—Внутрішніх справ, хліборобства, правничий, народнього здоровля, народньої освіти, соціяльного забезпечення. Але зрозуміло, шо незалежність окремих республик в сфері земельного устрою неможна, звичайно, пояснювати в той спосіб, шо окрема республіка може скасувати в себе націоналізацію землі. Вона перестала б таким чином бути радянською республікою. Через це певне основне законодавство, що до основного земельного закону, основного цівільного та карного кодексів і т. п., повинне також бути законодавством загальносоюзним. Загальносоюзним є й фінансове законодавство, загальносоюзним є державний банок, загальносоюзною є емісія.

Врешті, третє питання—яким чином забезпечити реальну участь окремих республік в союзному уряді. Це забезпечення

відбуватиметься по двох лініях—з одного боку через центральні законодавчі органи, з'їзди рад та через обидві палати, про які ми казали на початку нашої статті й де буде забезпечено не тільки класове, але й національне представництво населення окремих республік.

Другий засіб забезпечення — конструкція колегії злитих комісаріятів, а також конструкція закордонних представництв Наркомату Чужоземних Справ та Зовнішторгу. В колегіях злитих комісаріятів республіки повинні мати своїх представників, які по праву будуть членами колегій. В закордонних представництвах як торговельних, так і політичних, республіки повинні мати таких же представників. В чужоземних державах, що мають більші господарські, політичні та инші з'язки з однією республікою, ніж з другою, за першою треба визнати право переваги в представництві. Вона повинна в згоді з Наркоматом Чужоземних Справ союзу намічати голову союзної місії.

Ось ті основні принціпи, що лягли в основу радянського союзу. Вони ще остаточно не вироблені. Але той дух, яким все більш та більш переймаються комісії, що виробляють ріжні статути, визначається свідомістю всього великого значіння, яке гратиме ще необмежений час національний мент в державному радянському будівництві.

В цій статті я зайнявся питанням про національний мент в союзному радянському будівництві. Я сподіваюсь, що матиму можливість в одному з найближчих чисел «Червоного Шляху» спинитись над національним ментом у внутрішньому будівництві Української Радянської Республіки.